

**UCHWAŁA NR LXVII/397/2023
RADY POWIATU W OSTROWI MAZOWIECKIEJ**

z dnia 30 listopada 2023 r.

**w sprawie przyjęcia „Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu
Ostrowskiego na lata 2024-2027”**

Na podstawie art. 87 ust. 3 i ust. 4 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2022 r. poz. 840 zm.: Dz. U. z 2023 r. poz. 951, poz. 1688) uchwala się, co następuje:

§ 1. Przyjmuje się „Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Ostrowskiego na lata 2024-2027 ” w brzmieniu stanowiącym załącznik do niniejszej uchwały.

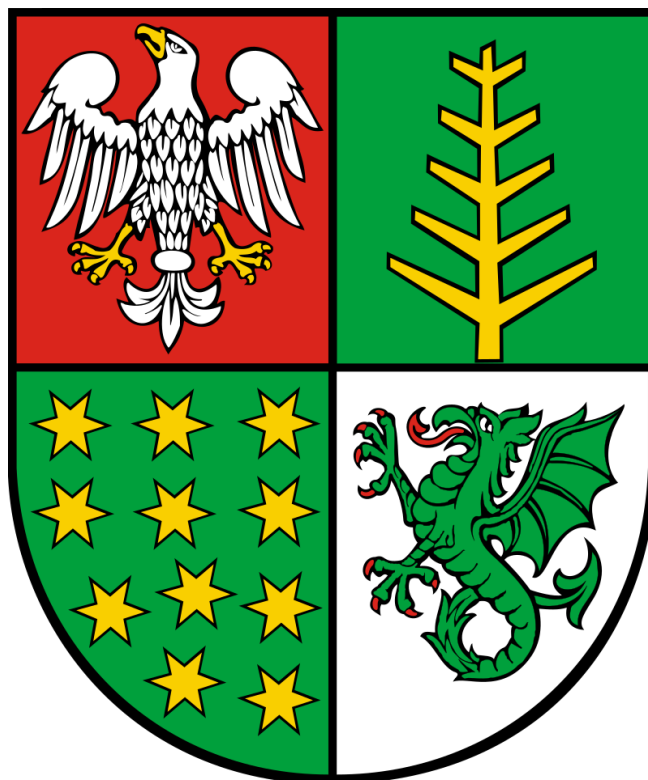
§ 2. Wykonanie uchwały powierza się Zarządowi Powiatu Ostrowskiego.

§ 3. Uchwała wchodzi w życie z dniem podjęcia i podlega ogłoszeniu w Dzienniku Urzędowym Województwa Mazowieckiego.

Przewodnicząca Rady Powiatu

Dorota Subda

POWIATOWY PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI POWIATU OSTROWSKIEGO NA LATA 2024-2027

OPRACOWANIE:
Marta Danielska, Jakub Danielski
gez2.wroclaw@gmail.com

SIERPIEŃ 2023

Spis treści

1. Wstęp	4
2. Podstawa prawna opracowania Powiatowego programu opieki nad zabytkami	4
3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce	5
4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	10
4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.....	10
4.2. Relacje Powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa.....	14
5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	17
5.1. Relacje Powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie powiatu	17
5.3. Charakterystyka zasobów oraz analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego Powiatu Ostrowskiego	19
5.3.1. Charakterystyka powiatu	19
5.3.2. Zarys historii powiatu	20
5.4. Krajobraz kulturowy i zabytki o najwyższym znaczeniu dla powiatu	23
5.4.1 Krajobraz kulturowy – dziedzictwo materialne.....	24
5.4.1.1. Układy przestrzenne miast.....	24
5.4.1.2. Układy ruralistyczne wsi	25
5.4.1.3. Zabudowa miejska	27
5.4.1.4. Zabudowa wiejska	27
5.4.1.5. Zespoły rezydencjonalne, parki i folwarki	28
5.4.1.5. Cmentarze	30
5.4.1.6. Kościoły – najcenniejsze zabytki powiatu.....	32
5.4.1.7. Zabytki techniki	36
5.4.1.8. Zabytki budownictwa obronnego	36
5.4.2. Zabytki ruchome	37
5.4.3. Zabytki archeologiczne.....	39
5.5. Krajobraz kulturowy – dziedzictwo niematerialne.....	40
5.6. Obiekty zabytkowe będące w gestii Powiatu Ostrowskiego	42
5.7. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony	43
5.7.1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków	43
5.7.2. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków	50
5.8. Gminne ewidencje zabytków i gminne programy opieki nad zabytkami na terenie powiatu	51
6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego powiatu – analiza SWOT	53
7. Założenia programowe oraz zasady oceny realizacji Powiatowego programu opieki nad zabytkami	55
8. Instrumentarium realizacji powiatowego programu opieki nad zabytkami.....	58
8.1. Mierniki	59
9. Źródła finansowania Powiatowego programu opieki nad zabytkami.....	60

9.1. Dotacje.....	61
9.2. Źródła zewnętrznego finansowania – krajowe	62
9.2.1. Programy operacyjne Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego	64
9.3. Źródła zewnętrznego finansowania – pozostałe.....	65
10. Podsumowanie.....	67
11. Bibliografia.....	68
12. Spis tabel i zdjęć.....	70

1. Wstęp

Przedmiotem Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Ostrowskiego na lata 2024-2027 (dalej: „PPOnZ”) jest problematyka ochrony dziedzictwa kulturowego powiatu. PPOnZ określa kierunki działań w zakresie opieki nad zabytkami: wskazuje konieczne do wykonania zadania i sugeruje sposoby ich realizacji poprzez określenie podstawowych działań organizacyjnych, finansowych, promocyjnych i ochronnych. Niniejsze opracowanie sporządzono zgodnie z art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t. j. Dz. U. z 2022 r. poz. 840 z późn. zm., dalej „ustawa”) oraz wytycznymi Narodowego Instytutu Dziedzictwa. PPOnZ sporządzany jest przez starostę, następnie po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, zostaje przyjęty przez Radę Powiatu. PPOnZ ogłaszany jest w Dzienniku Urzędowym Województwa Mazowieckiego. Sporządza się go na okres 4 lat, natomiast co 2 lata organ wykonawczy powiatu przedstawia organowi stanowiącemu sprawozdanie z wykonania określonych w nim zadań.

PPOnZ, jako dokument strategiczny, ma na celu ukierunkować i zoptymalizować działania w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego, a w szczególności zabytków nieruchomych i ruchomych, jako elementów o kluczowym znaczeniu dla popularyzacji historii i kultury regionu, ustosunkować się do zachodzących zmian funkcji, jaką aktualnie może pełnić zabytek, zaznaczyć działania w zakresie przemiany świadomości społeczeństwa w kwestii ochrony zabytków i wyznaczyć dziedzictwu istotną funkcję w życiu zbiorowym, wspierając kreatywność mieszkańców regionu w zakresie promocji folkloru, sztuki ludowej, rzemiosła artystycznego, rozwoju inicjatyw lokalnych w dziedzinie ochrony materialnego jak i niematerialnego dziedzictwa kulturowego.

PPOnZ stanowi podwaliny do współpracy z samorządami gmin, właścicielami zabytków i wojewódzkim konserwatorem zabytków. Nakreślona polityka powiatu w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami nie ingeruje w kompetencje gmin oraz właścicieli zabytków. Zakres działania powiatu względem dziedzictwa kulturowego określa ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym (t. j. Dz. U. 2022 r. poz. 1526 z późn. zm.), która w art. 4 wskazuje powiat jako jednostkę wykonującą określone ustawami zadania publiczne o charakterze ponadgminnym w zakresie m. in. kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

2. Podstawa prawna opracowania Powiatowego programu opieki nad zabytkami

Podstawę prawną opracowania PPOnZ stanowi ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, która mówi o obowiązku sporządzania przez samorządy wojewódzkie, powiatowe oraz gminne na okres czterech lat programu opieki nad zabytkami.

W świetle ustawy, ochrona zabytków to aktywność administracji publicznej, która ma na celu stworzenie sprzyjających okoliczności prawnych, finansowych i organizacyjnych służących zachowaniu, zagospodarowaniu i utrzymaniu zabytków, zapobieganie zagrożeniom, niszczeniu, niewłaściwemu użytkowaniu, uszczupleniu zasobów zabytków, a także kontroli stanu zachowania i przeznaczenia zabytków oraz uwzględnianie tych zadań w kształtowaniu polityki planistycznej i środowiskowej. Terminem „opieka nad zabytkami” ustawa obejmuje działania właścicieli zabytków, które tworzą warunki dla naukowego badania zabytków, prowadzenia przy nich prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych, zabezpieczenia i utrzymania ich samych oraz otoczenia w jak najlepszym stanie oraz popularyzowania i upowszechniania wiedzy o nich. W ustawie określono kwestie związane z ochroną i zarządzaniem dziedzictwem kulturowym, a szczególnie zagadnienia tworzenia krajowego programu ochrony i opieki nad zabytkami, organizację organów ochrony zabytków (zadania i kompetencje w zakresie ochrony zabytków wykonuje Generalny Konserwator Zabytków w imieniu ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego oraz wojewódzcy konserwatorzy zabytków działający w imieniu wojewodów), zakres i formy ochrony zabytków którymi są: wpisanie do rejestru zabytków, wpisanie na Listę Skarbów Dziedzictwa, uznanie

za pomnik historii, utworzenie parku kulturowego oraz ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego, a także zasady finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków. Zapisy ww. ustawy, zwłaszcza w punktach dotyczących form ochrony zabytków, są komplementarne do zapisów ustaw o samorządzie terytorialnym, ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz o ochronie przyrody). Ustawa precyzuje zakres zadań dotyczących ochrony zabytków i opieki nad nimi administracji samorządu gminnego i powiatowego.

Art. 87 ust. 2 cytowanej ustawy wyznacza cele opracowania PPOnZ, w szczególności są to:

- 1) uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
- 2) zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
- 3) wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- 4) podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
- 5) określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
- 6) podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce¹

Zabytki zostały objęte w Polsce ochroną zadeklarowaną jako konstytucyjny obowiązek państwa i każdego obywatela. Znaczenie dziedzictwa kulturowego dla rozwoju cywilizacyjnego oraz zadania państwa w zakresie jego ochrony, określają artykuły 5 i 6 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Dookreślenie konstytucyjnego obowiązku państwa wraz z podziałem kompetencji na poszczególne organy administracji publicznej i instytucje państwowe następuje na poziomie ustawodawstwa zwykłego.

Ustawa, która zastąpiła ustawę o ochronie dóbr kultury z 1962 r., powiązała ochronę zabytków z ochroną szeroko pojmowanego dziedzictwa kulturowego, umieszczając to zagadnienie w kontekście naszego uczestnictwa w kulturze i historii całej Europy. Nowe prawo zostało dostosowane do zasad obowiązujących w Unii Europejskiej.

Obowiązujące uregulowania prawne, dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, zostały zawarte w:

• **Konstytucji RP** (Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. – Dz. U. z 1997 r. Nr 78 poz. 483 z późn. zm.) w przepisach:

– **Art. 5:** „Rzeczpospolita Polska (...) strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju”;

– **Art. 6 ust. 1:** „Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju”; **ust. 2:** Rzeczpospolita Polska udziela pomocy Polakom zamieszkającym za granicą w zachowaniu ich związków z narodowym dziedzictwem kulturalnym”;

– **Art. 86:** „Każdy jest obowiązany do dbałości o stan środowiska i ponosi odpowiedzialność za spowodowane przez siebie jego pogorszenie. Zasady tej odpowiedzialności określa ustawa”;

¹ <https://isap.sejm.gov.pl/>

• **Ustawie z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami** (t. j. Dz. U. z 2022 r. poz. 840 z późn. zm.), która jest głównym aktem prawnym regulującym zasady ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce. Przy opracowaniu programu opieki nad zabytkami należy uwzględnić przepisy tej ustawy, takie jak:

– **Art. 3**, który definiuje podstawowe pojęcia użyte w ustawie: zabytek, zabytek nieruchomy, zabytek ruchomy, zabytek archeologiczny, instytucja kultury wyspecjalizowana w opiece nad zabytkami, prace konserwatorskie, prace restauratorskie, roboty budowlane, badania konserwatorskie, architektoniczne, archeologiczne, historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny, historyczny zespół budowlany, krajobraz kulturowy, otoczenie zabytku.

W tym miejscu należy wyjaśnić pojęcie zabytku. Zabytek jest to nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, które są dziełem człowieka lub związane są z jego działalnością. Stanowią one świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

– **Art. 4**, który objaśnia, że ochrona zabytków polega w szczególności na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu: *„zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie; zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków; udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków; przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę; kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków; uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska”*.

– **Art. 5**, który określa, w sposób otwarty, kwestię opieki nad zabytkami: *„opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega, w szczególności, na zapewnieniu warunków: naukowego badania i dokumentowania zabytku; prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku; zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie; korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości; popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii kultury”*.

– **Art. 6**, który klasyfikuje w układzie rzeczowym przedmioty ochrony i zarazem stanowi szczegółową definicję zabytku:

„1. Ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania:

1) zabytki nieruchome będące w szczególności:

- a) krajobrazami kulturowymi,
- b) układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,
- c) dziełami architektury i budownictwa,
- d) dziełami budownictwa obronnego,
- e) obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,
- f) cmentarzami,
- g) parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,
- h) miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;

2) zabytki ruchome będące w szczególności:

- a) dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,
- b) kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,
- c) numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,

- d) *wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,*
- e) *materialami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (...),*
- f) *instrumentami muzycznymi,*
- g) *wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi,*
- h) *przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;*

3) *zabytki archeologiczne będące w szczególności:*

- a) *pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,*
- b) *cmentarzyskami,*
- c) *kurhanami,*
- d) *reliktami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.*

2. *Ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej”.*

– **Art. 7**, który określa formy ochrony zabytków:

- 1) *wpis do rejestru zabytków;*
- 1a) *wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa;*
- 2) *uznanie za pomnik historii;*
- 3) *utworzenie parku kulturowego;*
- 4) *ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.*

– **Art. 16 ust. 1:** *„Rada gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie uchwały, może utworzyć park kulturowy w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej”.*

– **Art. 17**, który określa zakazy i ograniczenia na terenie parku kulturowego dotyczące: prowadzenia robót budowlanych oraz działalności przemysłowej, rolniczej, hodowlanej, handlowej lub usługowej; zmiany sposobu korzystania z zabytków nieruchomych; umieszczania tablic, napisów, ogłoszeń reklamowych i innych znaków niezwiązanych z ochroną parku kulturowego, z wyjątkiem znaków drogowych i znaków związanych z ochroną porządku i bezpieczeństwa publicznego, z zastrzeżeniem art. 12 ust. 1; zasad i warunków sytuowania obiektów małej architektury; składowania lub magazynowania odpadów.

– **Art. 18:** *„1. Ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami uwzględnia się przy sporządzaniu i aktualizacji koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju, strategii rozwoju województw, planów zagospodarowania przestrzennego województw, planu zagospodarowania przestrzennego morskich wód wewnętrznych, morza terytorialnego i wyłącznej strefy ekonomicznej, analiz i studiów z zakresu zagospodarowania przestrzennego powiatu, strategii rozwoju gmin, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego albo decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.*

2. *W koncepcji, strategiach, analizach, planach i studiach, o których mowa w ust. 1, w szczególności:*

- 1) *uwzględnia się krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;*

2) określa się rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków, zapewnienia im ochrony przy realizacji inwestycji oraz przywracania zabytków do jak najlepszego stanu;

3) ustala się przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu uwzględniające opiekę nad zabytkami”.

– **Art. 19**, który wskazuje, że: „1. W studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego uwzględnia się, w szczególności ochronę:

1) zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;

2) innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków;

3) parków kulturowych.

1a. W decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego uwzględnia się w szczególności ochronę:

1) zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;

2) innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków.

1b. W uchwale określającej zasady i warunki sytuowania obiektów małej architektury, tablic i urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń uwzględnia się w szczególności:

1) ochronę zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;

2) ochronę zabytków nieruchomych, innych niż wymienione w pkt 1, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków;

3) wnioski i rekomendacje audytów krajobrazowych oraz plany ochrony parków krajobrazowych.

2. W przypadku gdy gmina posiada gminny program opieki nad zabytkami, ustalenia tego programu uwzględnia się w studium i planie, o których mowa w ust. 1.

3. W studium i planie, o których mowa w ust. 1, ustala się, w zależności od potrzeb, strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków”.

– **Art. 20**, który mówi o konieczności uzgadniania projektów i zmian planów zagospodarowania przestrzennego województwa oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego z wojewódzkim konserwatorem zabytków w zakresie kształtowania zabudowy i zagospodarowania terenów.

– **Art. 21**: „Ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy”.

– **Art. 22**: „1. Generalny Konserwator Zabytków prowadzi krajową ewidencję zabytków w formie zbioru kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się w wojewódzkich ewidencjach zabytków.

2. Wojewódzki konserwator zabytków prowadzi wojewódzką ewidencję zabytków w formie kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się na terenie województwa.

3. Włączenie karty ewidencyjnej zabytku ruchomego niewpisanego do rejestru do wojewódzkiej ewidencji zabytków może nastąpić za zgodą właściciela tego zabytku.

4. Wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy.

5. W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru;

2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków.

6. Właściwy dyrektor urzędu morskiego prowadzi ewidencję zabytków znajdujących się na polskich obszarach morskich w formie zbioru kart ewidencyjnych”.

– **Art. 89**, który wskazuje, że „organami ochrony zabytków są:

1) minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje Generalny Konserwator Zabytków;

2) wojewoda, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje wojewódzki konserwator zabytków”;

• **Ustawie z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym** (t. j. Dz. U. 2022 r. poz. 1526 z późn. zm.), w której zostały określone zadania publiczne powiatu o charakterze ponadgminnym. Art. 4 ust. 1, punkt 7 nakłada na powiat zadania w zakresie kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

Istotne uregulowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, znajdują się w innych obowiązujących ustawach i rozporządzeniach, w tym w:

- **Ustawie z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym** (Dz. U. z 2023 r. poz. 977);
- **Ustawie z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane** Dz. U. z 2023 r. poz. 682 z późn. zm.);
- **Ustawie z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska** (Dz. U. z 2022 r. poz. 2556 z późn. zm.);
- **Ustawie z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody** (Dz. U. z 2022 r. poz. 916 z późn. zm.);
- **Ustawie z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami** (Dz. U. z 2023 r. poz. 344);
- **Ustawie z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej** (Dz. U. z 2020 r. poz. 194 z późn. zm.);
- **Ustawie z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie** (Dz. U. z 2023 r. poz. 571 z późn. zm.);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków** (t. j. Dz. U. z 2021 r. poz. 81);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem** (t. j. Dz.U. 2021 poz. 56);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 16 sierpnia 2017 r. w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków** (t. j. Dz. U. z 2022 r. poz. 1388);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu z dnia 16 kwietnia 2021 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków** (Dz. U. z 2021 r., poz. 731);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 12 maja 2004 r. w sprawie odznaki „Za opiekę nad zabytkami”** (Dz. U. z 2004 r. Nr 124, poz. 1304) ze zmianą Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 3 lutego 2006 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie odznaki „Za opiekę nad zabytkami” (Dz. U. z 2006 r. nr 24 poz. 181);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych** (Dz. U. z 2004 r. Nr 212, poz. 2153);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 9 lutego 2004 r. w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczanego na zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków** (Dz. U. z 2004 r. Nr 30, poz. 259);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 18 kwietnia 2011 r. w sprawie wywozu zabytków za granicę** (Dz. U. z 2011 r. Nr 89, poz. 510);

- **Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 1 kwietnia 2004 r. w sprawie nagród za odkrycie lub znalezienie zabytków archeologicznych** (Dz. U. z 2004 r. Nr 71, poz. 650).

Zasady ochrony zabytków znajdujących się w muzeach i bibliotekach zostały określone w:

- **Ustawie z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach** (t. j. Dz. U. z 2022 r. poz. 385);
- **Ustawie z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach** (t. j. Dz. U. z 2022 r. poz. 2393).

Przy planowaniu i wykonywaniu prac konserwatorskich przy zabytkach, należy brać pod uwagę następujące zasady współczesnej doktryny konserwatorskiej, których stosowanie powinno również obowiązywać władze samorządowe:

- 1) *primum non nocere* (po pierwsze nie szkodzić);
- 2) maksymalne poszanowanie oryginalnej substancji zabytku i wszystkich jego wartości (materialnych i niematerialnych);
- 3) minimalna niezbędna ingerencja (powstrzymywanie się od działań niekoniecznych);
- 4) zasada, zgodnie z którą należy usuwać to (i tylko to), co na oryginał działa niszcząco;
- 5) zasada czytelności i odróżnialności ingerencji;
- 6) zasada odwracalności metod i materiałów;
- 7) zasada wykonywania wszelkich prac zgodnie z najlepszą wiedzą i na najwyższym poziomie.

Powyższe zasady dotyczą m.in. konserwatorów – pracowników urzędów, profesjonalnych konserwatorów, jak również pracowników samorządowych zajmujących się ochroną zabytków, właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych.

4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

PPOnZ odwołuje się do dokumentów, które połączono na trzech poziomach: ogólnokrajowym, regionalnym (wojewódzkim) oraz lokalnym.

PPOnZ w swoich działaniach programowych nawiązuje do polityki krajowej, szczególnie w zakresie poprawy stanu zabytków, wykorzystywania dziedzictwa kulturowego w promocji powiatu, poprawy przepływu informacji pomiędzy powiatem, organami ochrony zabytków oraz mieszkańcami, a także udostępnianiem informacji o zasobie zabytkowym powiatu. Ważnym elementem jest również wspieranie działań z zakresu utrzymywania lokalnych tradycji kulturowych oraz wprowadzenie elementów lokalnego dziedzictwa do procesu edukacji oraz działań kulturalnych.

- **Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2019-2022**

Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2019-2022 został przyjęty uchwałą nr 82 Rady Ministrów z dnia 13 sierpnia 2019 r.

Głównym celem Programu jest stworzenie warunków dla zapewnienia efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami. W okresie 4 lat realizowany będzie we współpracy z państwowymi instytucjami kultury i organami administracji publicznej poprzez trzy cele szczegółowe podzielone na kierunki działania, tj.:

Cel szczegółowy 1: Optymalizacja systemu ochrony dziedzictwa kulturowego.

Cel szczegółowy 2: Wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami.

Cel szczegółowy 3: Budowanie świadomości społecznej wartości dziedzictwa.

Jednym z wyznaczonych kierunków działań jest wzmocnienie systemu ochrony na poziomie lokalnym. Ważne też będzie budowanie wiedzy o ochronie dziedzictwa kulturowego na poziomie lokalnym i regionalnym, merytoryczne wsparcie procesu planowania i rewitalizacji w gminach.

Wśród określonych zadań edukacyjnych wskazano między innymi: szkolenia w zakresie zarządzania dziedzictwem kulturowym z uwzględnieniem zagadnień z zakresu planowania przestrzennego i dostępności dla

osób z niepełnosprawnościami oraz szkolenia w zakresie planowania i rewitalizacji zasobu dziedzictwa kulturowego.

Zaplanowane zostało również wydanie zaktualizowanej wersji podręcznika Dziedzictwo obok mnie – poradnik zarządzania dziedzictwem w gminach oraz rozbudowę portalu informacyjnego dla samorządów – www.samorząd.nid.pl.

Program zakłada powołanie w wybranych Oddziałach Terenowych Narodowego Instytutu Dziedzictwa pięciu centrów kompetencji ds. uwzględniania dziedzictwa kulturowego w procesach rewitalizacyjnych w gminach. Centra te będą odpowiedzialne za przeprowadzenie pilotażowych szkoleń dla gmin w zakresie planowania i rewitalizacji zasobu dziedzictwa kulturowego. Do ich zadań należeć ma również wsparcie gmin tworzących lub aktualizujących gminne programy rewitalizacji bądź zmieniających podstawę prawną prowadzonej rewitalizacji z lokalnych programów rozwoju na gminne programy rewitalizacji.

Zadania, w których bezpośrednią grupą docelową są samorządy, stanowią tylko część ogółu zadań określonych w Programie. Spośród pozostałych warto wymienić te, które także będą realizowane na terenie konkretnych gmin, powiatów czy województw, jak na przykład archeologiczne badania powierzchniowe, rejestracja zabytków ruchomych na wypadek kradzieży, warsztaty edukacyjne w szkołach czy wydarzenia popularyzatorskie oparte na pracy wolontariuszy dofinansowywane z programu „Wspólnie dla dziedzictwa”.

• Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.)

Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.), zwana „SOR”, została przyjęta uchwałą nr 8 Rady Ministrów z dnia 14 lutego 2017 r. Jest to aktualizacja Strategii Rozwoju Kraju 2020, przyjętej Uchwałą Nr 157 Rady Ministrów z dnia 25 września 2012 r.

SOR jest strategicznym instrumentem zarządzania polityką rozwoju realizowaną przez instytucje państwa, która określa wskaźniki ich realizacji, wskazuje sposób ich osiągnięcia oraz określa najważniejsze projekty służące realizacji celów SOR.

Głównym celem SOR jest tworzenie warunków dla wzrostu dochodów mieszkańców Polski przy jednoczesnym wzroście spójności w wymiarze społecznym, ekonomicznym, środowiskowym i terytorialnym.

Zadania powiązane z obszarem ochrony zabytków zostały uwzględnione w następujących obszarach:

1. Obszar e-państwo – kierunek interwencji:

– Budowa i rozwój e-administracji – orientacja administracji państwa na usługi cyfrowe.

Wyznaczony projekt strategiczny: Digitalizacja i rozwój kultury cyfrowej – kontynuacja procesów związanych z digitalizacją, przechowywaniem i udostępnianiem różnego typu zasobów dziedzictwa cyfrowego w Polsce (muzealnych, bibliotecznych, archiwalnych, audiowizualnych i zabytków), w tym do celów ponownego wykorzystywania, w ramach którego digitalizację należy rozumieć jako nowoczesną formę konserwacji i zabezpieczania najcenniejszych zasobów kultury.

2. Kapitał ludzki i społeczny – kierunek interwencji:

– Wzmocnienie roli kultury dla rozwoju gospodarczego i spójności społecznej.

Działania do 2030 r.:

– Ochrona i promocja dziedzictwa narodowego – wykorzystanie potencjału dziedzictwa dla wzmocnienia kapitału społecznego oraz poczucia tożsamości i wspólnoty; inwestycje w dziedzictwo narodowe (dobra kultury, nauki i sztuki, zabytki, rozwój sieci muzeów, wspieranie i promocja dziedzictwa kulturowego wpisanego na listę światowego dziedzictwa UNESCO).

– Wzmacnianie tożsamości, poczucia wspólnoty i więzi międzypokoleniowych, poprzez uczestnictwo i zwiększanie dostępu do instytucji i dzieł kultury na wszystkich poziomach funkcjonowania wspólnoty (lokalnym, regionalnym, narodowym), likwidacja „białych plam” w dostępie do kultury.

• Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030

Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (dalej: „SRKS”) (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030, zwana „SRKS”, została przyjęta uchwałą nr 155 Rady Ministrów z dnia 27 października 2020 r. To kontynuacja i aktualizacja Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego 2020. SRKS jest jednym z instrumentów realizacji Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju.

Głównym celem SRKS jest wzrost jakości życia społecznego i kulturalnego Polaków. Realizacja tego celu odbywa się przez wdrażanie kierunków interwencji zaplanowanych do realizacji w trzech zasadniczych obszarach, których kluczowe znaczenie znajduje również odzwierciedlenie w nowym podtytule SRKS: współdziałanie, kultura, kreatywność. Są to:

- obszar 1: Współdziałanie – społeczeństwo obywatelskie,
- obszar 2: Kultura – tożsamość i postawy obywatelskie,
- obszar 3: Kreatywność – potencjał kulturowy i kreatywny.

Pełniejszego wykorzystania wymaga wpływ wybranych zasobów i narzędzi z obszaru kultury i dziedzictwa narodowego na poziom kapitału społecznego, m.in. w wymiarze budowania tożsamości i kształtowania postaw obywatelskich. Wydarzenia, inicjatywy i zasoby o charakterze kulturalnym mogą wzmacniać poczucie wspólnoty i tożsamości, cementować środowiska lokalne, stwarzać przestrzeń do poszukiwań i inspiracji oraz stanowić miejsce spotkań dla różnych grup wiekowych i zawodowych. Niski poziom kapitału społecznego oraz podziały społeczne utrudniają budowanie wspólnoty państwowej, a także wpływają na osłabienie więzi z państwem i jego instytucjami.

Znaczenie kultury dla rozwoju i jakości kapitału społecznego jest wieloaspektowe. Z jednej strony warunkuje ona zachowania i postawy, ustanawia kody i sposoby komunikowania oraz organizacji społeczeństwa, z drugiej zaś stanowi zasób materialnych i niematerialnych dóbr, które tworzą fundament tożsamości i spoiwo społeczności. Potencjał kulturowy determinuje więc w istotnym zakresie sposoby podejmowania decyzji, umożliwia budowanie atmosfery otwartości i wzajemnego zaufania. Dziedzictwo kulturowe, umożliwiając budowanie i utrwalanie wspólnej tożsamości, jest kluczowym elementem potencjału kulturowego i stanowi bezcenny zasób, który powinien być wykorzystany dla obecnego i przyszłego rozwoju.

Głównym celem SRKS jest wzrost jakości życia społecznego i kulturalnego Polaków.

Projekt zakłada trzy cele szczegółowe Strategii, które obejmują:

- 1) Zwiększenie zaangażowania obywateli w życie publiczne poprzez:
 - usprawnienie mechanizmów wspierania i współpracy instytucji publicznych z obywatelami,
 - rozwój i wzmacnianie zorganizowanych form aktywności obywatelskiej.
- 2) Wzmacnianie roli kultury w budowaniu tożsamości i postaw obywatelskich poprzez:
 - tworzenie warunków oraz budowanie kompetencji dla wzmacniania uczestnictwa w kulturze,
 - ochronę dziedzictwa kulturowego oraz gromadzenie i zachowywanie dzieł kultury, digitalizacja, cyfrowa rekonstrukcja i udostępnianie dóbr kultury,
 - umacnianie tożsamości i postaw obywatelskich przez kulturę, wzmocnienie promocji kultury polskiej za granicą.
- 3) Wzmocnienie rozwoju społeczno-gospodarczego kraju przez sektory kultury i kreatywne poprzez:
 - wzrost udziału sektorów kreatywnych w rozwoju gospodarczym kraju,
 - rozwój kompetencji zawodowych na potrzeby branż kreatywnych, wzmocnienie potencjału kreatywnego społeczeństwa.

W ramach celu szczegółowego 2 SRKS wyróżniono ponadto następujące priorytety:

- 2.1. Tworzenie warunków oraz budowanie kompetencji dla wzmacniania uczestnictwa w kulturze,
- 2.2. Ochrona dziedzictwa kulturowego oraz gromadzenie i zachowywanie dzieł kultury,
- 2.3. Digitalizacja, cyfrowa rekonstrukcja i udostępnianie dóbr kultury,
- 2.4. Umacnianie tożsamości i postaw obywatelskich przez kulturę,
- 2.5. Wzmocnienie promocji kultury polskiej za granicą.

Poniżej zostały przedstawione projekty, które związane są pośrednio z ochroną dziedzictwa kulturowego oraz których okres realizacji wykracza powyżej 2021 r. Projekty strategiczne SOR przypisane do zakresu interwencji SRKS:

– **Narodowy Program Wspierania Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego** – program obejmujący takie działania, jak: rozwój instytucji dialogu obywatelskiego, zniesienie barier rozwojowych dla organizacji społeczeństwa obywatelskiego, reformę systemu finansowania organizacji przez państwo, edukację obywatelską i historyczną oraz rozwój wolontariatu.

– **Niepodległa** – program budowania kapitału społecznego i wspólnoty obywatelskiej, zogniskowany wokół obchodów 100. rocznicy odzyskania niepodległości Polski, obejmujący m.in. kształtowanie postaw patriotycznych, budowanie pamięci zbiorowej i spójnego wizerunku Polski, włączanie obywateli do działania na rzecz dobra wspólnego.

– **Pakiet dla Przemysłów Kreatywnych** – ukierunkowany na wsparcie innowacyjnych produktów sektorów kultury i kreatywnych. Pakiet umożliwia budowanie przewagi konkurencyjnej w sektorze i przeciwdziała odpływowi kapitału kreatywnego. Proponowane działania obejmują m.in. wprowadzenie zachęt dla realizacji produkcji audiowizualnych w Polsce, wprowadzenie wakacji podatkowych dla firm z sektora kreatywnego, ustanowienie tzw. szybkiej ścieżki podatkowej dla międzynarodowych produkcji z segmentu audiowizualnego.

– **Program Klub** – program wspierający działalność klubów sportowych (skierowaną do dzieci i młodzieży), które stanowią lokalne centra aktywności społecznej oraz są miejscem aktywnego spędzania czasu, budowania więzi społecznych i rozwijania kompetencji, takich jak umiejętność pracy w grupie, wytrwałość czy pracowitość.

– **Rozwój Czytelnictwa** – projekt ma na celu poprawę stanu czytelnictwa w Polsce poprzez wzmacnianie roli bibliotek publicznych, szkolnych i pedagogicznych jako lokalnych ośrodków życia społecznego stanowiących centrum dostępu do kultury i wiedzy.

SRKS definiuje również dodatkowe projekty strategiczne, które nie znalazły się w SOR. Zostały one opisane we wcześniejszych fragmentach tego dokumentu poświęconych poszczególnym celom SRKS. Lista projektów strategicznych SRKS obejmuje:

– **Rozwój turystyki kulturowej** – projekt ma na celu realizację działań systemowych dotyczących zabytków znajdujących się na szlakach kulturowych i uznanych za Pomniki Historii, w tym dofinansowanie prac konserwatorskich oraz projektów wspierających proces upowszechniania dziedzictwa kulturowego i jego wartości, a także aktywizujących zaangażowanie społeczne w proces ochrony i opieki nad zabytkami. Celem projektu jest stymulowanie rozwoju społeczno-gospodarczego poprzez wzrost atrakcyjności turystycznej oparty na zasobach kulturowych.

• **Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030 (KSRR 2030)**

Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030 (KSRR 2030) została przyjęta uchwałą nr 102 Rady Ministrów z dnia 17 września 2019 r.

To podstawowy dokument strategiczny polityki regionalnej państwa, który przedstawia cele polityki regionalnej oraz działania i zadania, jakie do ich osiągnięcia powinien podjąć rząd, samorządy: wojewódzkie, powiatowe i gminne oraz pozostałe podmioty uczestniczące w realizacji tej polityki w perspektywie roku 2030.

W obszarze ochrony dziedzictwa kulturowego wskazano na następujące działania:

- promocja i kultywowanie niematerialnego dziedzictwa kulturowego na obszarach wiejskich oraz zwiększanie dostępu mieszkańców tych obszarów do dóbr i usług kultury, rozwijanie przemysłu kreatywnego oraz zwiększanie wykorzystania technik teleinformatycznych w dostępie do dóbr kultury;
- dla obszarów wiejskich – wykorzystanie walorów przyrodniczych i promocja dziedzictwa kulturowego.

4.2. Relacje Powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa

Przy sporządzaniu PPOnZ omówiono uwarunkowania zewnętrzne ochrony zasobów dziedzictwa i krajobrazu kulturowego Powiatu Ostrowskiego wynikające z dokumentów na poziomie wojewódzkim: Strategia Rozwoju Województwa Mazowieckiego 2030+. Innowacyjne Mazowsze, Plan zagospodarowania przestrzennego województwa mazowieckiego, Program opieki nad zabytkami w województwie mazowieckim 2022-2025.

PPOnZ jest zgodny z celami, zasadami i kierunkami wyznaczonymi w w/w dokumentach.

• Strategia rozwoju województwa mazowieckiego 2030+. Innowacyjne Mazowsze

Strategia Rozwoju Województwa Mazowieckiego 2030+. Innowacyjne Mazowsze została przyjęta uchwałą nr 72/22 Sejmiku Województwa Mazowieckiego z dnia 24 maja 2022 r. Strategia jest dokumentem, którego zapisy powinny mieć wpływ na kształt przyszłego rozwoju przez określenie długookresowych procesów rozwojowych w regionie.

Za cel główny przyjęto „Zapewnienie wysokiej jakości życia poprzez trwałe i zrównoważony przestrzennie rozwój województwa, służący wzrostowi znaczenia regionu w Europie i na świecie, przy poszanowaniu zasobów środowiska”. Jego realizacja odbywać się będzie poprzez pięć celów strategicznych. Do każdego celu przypisane zostały kierunki działań, z zaznaczeniem kierunków priorytetowych, oraz działania.

W obszarze kultura i dziedzictwo wskazano cel – Mazowsze bogate kulturowo.

Kierunek działania: Ochrona i wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego.

Działania:

- Wspieranie prac konserwatorskich (w tym restauratorskich, renowacyjnych, rewaloryzacyjnych), rewitalizacja obiektów i obszarów zabytkowych oraz kulturowych.
- Adaptacja obiektów zabytkowych do nowych funkcji, w tym kulturalnych, turystycznych i społecznych.
- Inwentaryzacja i digitalizacja zasobów dziedzictwa kulturowego.

Kierunek działania: Wykorzystanie walorów środowiska przyrodniczego, potencjału kulturowego i turystycznego dla rozwoju gospodarczego i promocji województwa.

Działania:

- Zwiększenie atrakcyjności turystycznej w oparciu o walory kulturowe i przyrodnicze.
- Rozwój infrastruktury turystycznej i okołoturystycznej.
- Wspieranie rozwoju różnych form turystyki, produktów oraz wydarzeń turystycznych.
- Wspieranie działalności stowarzyszeń i organizacji, w tym o znaczeniu międzynarodowym.
- Ochrona, pielęgnowanie i promowanie spuścizny kulturowej (materialnej i niematerialnej), w tym podnoszenie świadomości kulturowej.
- Kreowanie ośrodków i kształtowanie regionalnej tożsamości kulturowej.
- Wspieranie i promocja różnorodności kulturowej.
- Wspieranie przedsiębiorczości i współpracy w obszarze kultury, dziedzictwa kulturowego i turystyki.

Kierunek działania: Upowszechnianie kultury i twórczości.

Działania:

- Rozwój infrastruktury kultury, wydarzeń i projektów kulturalnych.
- Wspieranie rozwoju edukacji kulturalnej i artystycznej.
- Wspieranie rozwoju przemysłu kreatywnego.
- Wzmacnianie uczestnictwa w kulturze, w tym poprzez technologię cyfrową (e-kultura, digitalizacja).

Kierunek działania: Kreowanie miast i wsi jako centrów aktywności kulturalnej i turystycznej.

Działania:

- Wspieranie ośrodków miejskich i wiejskich w upowszechnianiu potencjału kultury wraz z rozwojem funkcji turystycznych.
- Promowanie potencjału kulturowego Warszawy.

W Strategii opisano dziedzictwo kulturowe

Województwo mazowieckie wyróżnia się w skali kraju pod względem liczby zabytków objętych formami ochrony, co świadczy o bogactwie dziedzictwa kulturowego. Duża liczba zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków (7949) plasuje województwo na drugim miejscu w Polsce, za województwem dolnośląskim. Wyraźną przewagą pod względem liczby zabytków na 10 tys. ha odznacza się region Warszawski stołeczny (61,63), w którym wartość ta jest ponad czterokrotnie wyższa niż w regionie Mazowieckim regionalnym.

Najlepiej zachowanymi zabytkami w województwie są obiekty sakralne. Stanowią one kategorię zabytków, która utrzymuje ciągłość użytkowania zgodnie z ich pierwotną funkcją. Ponadto, ze względu na duże wartości historyczne i artystyczne, zabytki te podlegają szczególnej ochronie i są na bieżąco konserwowane i remontowane.

Województwo zajmuje szóste miejsce w kraju pod względem liczby pomników historii (8) oraz trzecie ze względu na liczbę parków kulturowych (4).

Województwo posiada – nieobjęte formami ochrony zabytków – zasoby kulturowe o szczególnych wartościach historycznych i kulturowych. W procesie budowania tożsamości regionalnej w województwie ważną rolę pełnią ośrodki budowania tożsamości kulturowej. Spośród 41 ośrodków wyróżnionych w województwie, 85% znajduje się w regionie Mazowieckim regionalnym. Szczególną rolę w tym zakresie odgrywają ośrodki związane z wybitnymi postaciami i kultem religijnym, m.in. Żelazowa Wola, Czarnolas, Niepokalanów (Paprotnia) i Góra Kalwaria. Istotnymi elementami potencjału dziedzictwa kulturowego są też miasta historyczne, miasta ogrody (np. Podkowa Leśna), obiekty fortyfikacyjne (np. Twierdza Modlin), a także obiekty przemysłowe (np. w Radomiu) i zabytki techniki (np. w Warszawie). Szczególnymi obszarami, zarówno ze względu na wartość, jak i pamięć historyczną, są również miejsca martyrologii, miejsca pamięci oraz cmentarze (w tym zabytkowe).

Dużym zagrożeniem dla przestrzeni kulturowej województwa jest zróżnicowany stan zachowania zabytków. Istotnymi barierami dla zachowania obiektów zabytkowych są m.in.: brak użytkowania, niedostateczne zabezpieczenie, niewystarczająca ilość prac konserwatorskich i środków finansowych oraz nietrwały budulec (np. obiekty drewniane charakterystyczne dla regionu Mazowieckiego regionalnego). Czynnikiem utrudniającym objęcie odpowiednią ochroną zabytków w województwie jest również ich duże rozproszenie przestrzenne.

Postępująca presja urbanistyczna utrudnia ochronę krajobrazów kulturowych. Proces urbanizacji stwarza zagrożenie dla cennych obszarów kulturowych. Warszawa jest jednym z najbardziej narażonych na presję urbanistyczną miast ze względu na swój dynamiczny rozwój. Ważne w zakresie ochrony różnorodności kulturowej jest podnoszenie świadomości mieszkańców i wykorzystanie potencjału kulturowego dla celów turystycznych.

W Strategii opisano także kulturę i turystykę.

• Plan zagospodarowania przestrzennego województwa mazowieckiego

Plan zagospodarowania przestrzennego województwa mazowieckiego został przyjęty uchwałą nr 22/18 Sejmiku Województwa Mazowieckiego z dnia 19 grudnia 2018 r.

Plan stanowi element systemu planowania przestrzennego i pełni w nim funkcję koordynacyjną między planowaniem krajowym a planowaniem lokalnym. Plan nie jest aktem prawa miejscowego – jest aktem kierownictwa wewnętrznego wiążącego organy i jednostki organizacyjne samorządu województwa.

W Planie wyznaczono ochronę dziedzictwa kulturowego oraz krajobrazu kulturowego. Określono następujące działania:

1. Realizację zadań wskazanych w wojewódzkim programie opieki nad zabytkami.
2. Zachowanie i kreowanie ładu przestrzennego, zachowanie walorów krajobrazu kulturowego oraz kształtowanie pasm przyrodniczo-kulturowych o znaczeniu regionalnym poprzez:
 - przeciwdziałanie negatywnym efektom urbanizacji i rurbanizacji;
 - wzmacnianie przestrzennych walorów obiektów oraz układów przestrzennych (w tym obiektów i obszarów przemysłowych) poprzez rewitalizację, restaurację oraz rekultywację;

- ochronę, rewitalizację i rewaloryzację obiektów i obszarów historycznych (zwłaszcza architektury drewnianej i poprzemysłowej, dworskiej, obronnej, dorobku nauki i techniki) w tym zabytków mających znaczenie symboliczne;
- odbudowę i rekonstrukcję dóbr należących do światowego i krajowego dziedzictwa po zniszczeniu w wyniku konfliktów zbrojnych lub katastrof spowodowanych zagrożeniami naturalnymi;
- wykorzystanie sieci miast historycznych oraz atrakcji krajobrazowo-architektonicznych m.in. dla wyznaczania szlaków turystyki kulturowej;
- tworzenie muzeów, w tym Stacji Muzeum, Muzeum Centralnego Okręgu Przemysłowego na terenie dawnej Fabryki Broni oraz Centrum Nauki im. T. Sołtyka w Radomiu;
- ochronę regionów etnograficznych oraz krain historycznych, jako cennych i charakterystycznych krajobrazów kulturowych, również jako element współpracy oraz rozwoju powiązań z sąsiadującymi województwami.

• Program opieki nad zabytkami w województwie mazowieckim 2022-2025

Program opieki nad zabytkami w województwie mazowieckim 2022-2025 został przyjęty uchwałą nr 1721/267/21 Zarządu Województwa Mazowieckiego z dnia 26 października 2021 r.

Jest to podstawowy dokument służący inicjowaniu, wspieraniu oraz koordynowaniu prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechnianiu i promowaniu dziedzictwa kulturowego przez jednostki samorządu terytorialnego.

W Programie wyznaczono obszary strategiczne oraz zdefiniowano trzy problemy kluczowe. W odpowiedzi na zdiagnozowane kluczowe problemy wyznacza się trzy OBSZARY STRATEGICZNE (obszary koncentracji działań), w których będą lokowane propozycje rozwiązań tych problemów, a więc – poszczególne cele strategiczne i przedsięwzięcia służące realizacji tych celów.

KLUCZOWY PROBLEM:	OBSZAR STRATEGICZNY
Niewystarczająca świadomość wartości dziedzictwa wśród interesariuszy, niewłaściwe postawy interesariuszy wobec dziedzictwa. Edukacja kształtująca świadomość i postawy	Edukacja kształtująca świadomość i postawy
Potrzeba dalszej optymalizacji dostępu do środków finansowych na opiekę nad zabytkami	Optymalizacja systemu dostępu do środków
Potrzeba dalszego doskonalenia narzędzi działania w zakresie opieki nad zabytkami	Wypracowanie skutecznych narzędzi działania

Obszar strategiczny A: Edukacja kształtująca świadomość i postawy.

Cel A.1. Wsparcie edukacyjne samorządów lokalnych i właścicieli zabytków.

Przedsięwzięcie A.1.1. Mazowieckie Forum Dziedzictwa (MFD).

Przedsięwzięcie A.1.2. Dziedzictwo niematerialne – na krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego – kontynuacja.

Przedsięwzięcie A.1.3. Konkurs „Renowacja Roku Zabytków Mazowsza” – kontynuacja.

Cel A.2. Kształtowanie postawy zainteresowania dziedzictwem.

Przedsięwzięcie A.2.1. „Odkrywamy nasze dziedzictwo” – coroczny konkurs fotograficzny – kontynuacja.

Przedsięwzięcie A.2.2. Tożsamość lokalna – wartość unikalna (kontynuacja w nowej formie).

Obszar strategiczny B. Optymalizacja systemu dostępu do środków.

Cel strategiczny B.1. Zoptymalizowanie systemu dotacji wojewódzkich.

Przedsięwzięcie B.1.1. Dotacje do prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy obiektach zabytkowych – kontynuacja.

Cel strategiczny B.2. Dbłość o zabytki własne województwa.

Przedsięwzięcie B.2.1. Finansowanie prac przy obiektach zabytkowych, których właścicielem jest Samorząd Województwa Mazowieckiego – kontynuacja.

Obszar strategiczny C. Skuteczne narzędzia działania.

Cel strategiczny C.1. Ograniczanie ryzyka utraty najbardziej zagrożonych elementów dziedzictwa

Przedsięwzięcie. C.1.1. Dokumentacja zabytków architektury XX wieku województwa mazowieckiego.

Przedsięwzięcie C.1.2. Inwentaryzacja i wyodrębnienie typów zabudowy drewnianej województwa – kontynuacja

Przedsięwzięcie C.1.3. Konkurs „Dom w krajobrazie” – kontynuacja.

Przedsięwzięcie C.1.4. Nasza żywa tradycja – kontynuacja.

Cel strategiczny C.2. Wzmocnienie potencjału promocyjnego zabytków.

Przedsięwzięcie C.2.1. Tworzyć system promocji mazowieckiego dziedzictwa w serwisach internetowych.

Przedsięwzięcie C.2.2. Mazowieckie konserwacje.

Przedsięwzięcie C.2.3. Mazowiecki System Informacji Przestrzennej – Zabytki.

5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

5.1. Relacje Powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie powiatu

Władze samorządowe w procesie zarządzania powiatem kierują się wytycznymi zawartymi w sporządzonych opracowaniach na poziomie powiatowym, które obejmują całokształt zjawisk i czynników istotnych dla lokalnego rozwoju. PPOnZ jest zgodny z innymi przyjętymi do realizacji dokumentami powiatowymi, dotyczącymi różnych aspektów życia społeczno-gospodarczego.

Uchwała dotycząca przyjęcia PPOnZ podjęta przez powiat obowiązuje na terytorium całego powiatu – wszystkich gmin wchodzących w jego skład. Dlatego poszczególne gminy znajdujące się na obszarze Powiatu Ostrowskiego opracowując własne dokumenty strategiczne i planistyczne o charakterze gminnym, będą musiały przeanalizować i wziąć pod uwagę zapisy i działania dotyczące dziedzictwa kulturowego w powiecie zawarte w PPOnZ.

Obowiązującymi dokumentami powiatowymi są:

• Plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych dla Powiatu Ostrowskiego

Plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych dla Powiatu Ostrowskiego został opracowany w 2008 r. Plan został opracowany zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych.

Plan jest dokumentem polityki administracyjnej w zakresie podejmowanych działań dotyczących inicjowania, wspierania i koordynowania prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego.

Stanowi podwalinę współpracy między samorządem powiatowym, samorządami gminnymi, właścicielami zabytków i Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków. Współpraca ta rozwijana w kolejnych latach powinna przynieść lokalnej społeczności wymierne korzyści – zachowanie naszego dziedzictwa kulturowego dla przyszłych pokoleń.

Ochrona zabytków, na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych, polega na planowaniu, przygotowaniu i realizacji przedsięwzięć zapobiegawczych, dokumentacyjnych, zabezpieczających, ratowniczych i konserwatorskich, mających na celu ich uratowanie przed zniszczeniem, uszkodzeniem lub zaginięciem.

Działania te, realizują w ramach zadań obrony cywilnej, organy administracji publicznej odpowiednich stopni i kierownicy jednostek organizacyjnych posiadających zabytki, przy użyciu środków finansowych posiadanych przez te jednostki.

• Strategia Rozwoju Powiatu Ostrowskiego na lata 2023-2030

Strategia Rozwoju Powiatu Ostrowskiego na lata 2023-2030 została przyjęta uchwałą nr LIX/348/2023 Rady Powiatu w Ostrowi Mazowieckiej z dnia 30 marca 2023 r.

To dokument, który określa długookresowy plan rozwoju Powiatu oraz jest to opracowanie kluczowe dla samorządu powiatowego, gdyż ukierunkowuje politykę rozwojową na najbliższe lata, a także stanowi punkt odniesienia dla innych dokumentów strategicznych funkcjonujących na szczeblu lokalnym – gminnym oraz powiatowym.

Strategia, oprócz kierunków rozwoju, określa misję, wizję, cele oraz główne działania zmierzające do ich osiągnięcia w przyjętym horyzoncie czasowym, jakim jest rok 2030. Perspektywa ta wynika ze Strategii Rozwoju Województwa Mazowieckiego 2030+ „Innowacyjne Mazowsze”.

Misja: Tworzenie atrakcyjnych warunków do mieszkania w przyjaznym, bezpiecznym i czystym środowisku. Rozwijanie potencjału gospodarczego poprzez wykorzystanie atutów Powiatu zwłaszcza w obszarze walorów przyrodniczych i krajobrazowych. Dbłość o lokalne dziedzictwo kulturowe, edukację jako element wzmocnienia lokalnych więzi społecznych.

Wizja: Powiat Ostrowski – atrakcyjna przestrzeń do życia, z zachowanym środowiskiem naturalnym, spuścizną kulturową i historyczną, rozwijająca się w zrównoważony sposób, poprzez aktywność w sferze gospodarczej, dbłość o sferę przyrodniczą oraz wsparcie dla osób wykluczonych w sferze społecznej.

W Strategii wyznaczono 5 celów wraz działaniami. Poniżej wskazano te, które związane są z ochroną dziedzictwa kulturowego.

CEL I – POWIAT AKTYWNY SPOŁECZNIE

W ramach I celu strategicznego należy:

rozwijać działalność kulturową, poprzez organizację koncertów, występów z udziałem mieszkańców, spotkań z lokalnymi artystami i ciekawymi osobami;

rozwijać ofertę kulturalną i zorganizowane formy spędzania czasu wolnego dla dzieci i młodzieży.

CEL II – POWIAT AKTYWNY GOSPODARCZO

CEL III – POWIAT NOWOCZESNEJ INFRASTRUKTURY

CEL IV – POWIAT DBAJĄCY O BEZPIECZEŃSTWO

CEL V – POWIAT REKREACJI I TURYSTYKI

W ramach V celu strategicznego należy:

– wspierać inicjatywy eksponujące lokalne walory przyrodnicze i dziedzictwo historyczne w celu promocji Powiatu;

– wzmocniać współpracę z Nadleśnictwem Ostrów Mazowiecka oraz samorządami gminnymi, celem tworzenia leśnych przestrzeni rekreacyjnych (zwłaszcza poprzez tworzenie leśnych szlaków i ścieżek rowerowych);

– rozbudowywać i modernizować infrastrukturę rekreacyjną i sportową (boiska na terenie Powiatu, boiska przyszkolne oraz sale gimnastyczne w szkołach, siłownie plenerowe, place zabaw, miejsca do spotkań lokalnej społeczności);

– dążyć do rewitalizacji terenów zielonych, zabytkowych i przemysłowych w kierunku rekreacyjnym.

Nazwa zadania: Promocja dziedzictwa historycznego i przyrodniczego. W ramach zadania przewiduje się:

– promocję lokalnych zasobów przyrodniczych;

– promocję lokalnego dziedzictwa historycznego;

– utworzenie portalu informacyjnego o atrakcjach turystycznych regionu;

– utworzenie aplikacji oraz strony internetowej z mapami szlaków pieszych, rowerowych oraz nordic-walking;

– sieciowanie i tworzenie produktów turystycznych;

– inwestycje w infrastrukturę turystyczną;

– budowę małej infrastruktury turystycznej (tworzenie miejsc postojowych z oznaczeniem punktów interesujących dla turystów, tablice informacyjne);

– promocję dziedzictwa militarnego – bunkrów oraz obiektów militarnych na tzw. Linii Mołotowa.

5.3. Charakterystyka zasobów oraz analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego Powiatu Ostrowskiego

5.3.1. Charakterystyka powiatu

Powiat Ostrowski położony jest w północno-wschodniej części Polski, w województwie mazowieckim. Powiat Ostrowski położony jest między dolinami Narwi i Bugu na terenie Międzyrzecza Łomżyńskiego, w północno-wschodniej części województwa mazowieckiego. W skład powiatu wchodzi 11 jednostek samorządu terytorialnego:

- Gmina miejska: Ostrów Mazowiecka,
- Gmina miejsko-wiejska: Brok,
- Gminy wiejskie: Ostrów Mazowiecka, Andrzejewo, Nur, Wąsewo, Szulborze Wielkie, Małkinia Górna, Boguty-Pianki, Zaręby Kościelne, Stary Lubotyń.

Powiat ostrowski znajduje się na terenie tzw. Zielonych Płuc Polski oraz Nadbużańskiej Strefy Ekologicznej. Charakteryzuje się łagodnym klimatem oraz wyjątkowymi walorami przyrodniczymi i krajobrazowymi, które zawdzięcza przepływającej na tym terenie rzece Bug. Zarówno rzeka jak i wiele zbiorników wodnych występujących w jej dolinie, zachowały się w stanie zbliżonym do naturalnego. Są to tereny Nadbużańskiego Parku Krajobrazowego, który powstał dla ochrony unikatowych walorów przyrodniczych doliny Bugu oraz ich popularyzacji.

Na jego obszarze utworzone zostały następujące obszary prawnie chronione:

- park krajobrazowy – 513 ha,
- obszary chronionego krajobrazu – 771,5 ha,
- użytki ekologiczne – 7,24 ha,
- pomniki przyrody – 33 szt.

Wśród terenów wyróżniających się pod względem warunków przyrodniczych wymienić można:

- Nadbużański Park Krajobrazowy – obejmuje obszar o powierzchni 74 136,5 ha, w tym dolinę rzeki Bug w obrębie gmin: Nur i Zaręby Kościelne. Wraz z otuliną powierzchnia Parku wynosi 113 671,7 h.
- Obszar Chronionego Krajobrazu Doliny Bugu i Nurca – obejmuje obszar o powierzchni 2 921 ha. W jego skład wchodzi część gminy Nur o powierzchni 771,5 ha. Oprócz wymienionych obszarów ochronie podlegają również 33 pomniki przyrody, w zdecydowanej większości są to drzewa lub ich skupiska.
- Obszarami Natura 2000 są – Obszar specjalnej ochrony ptaków Puszcza Biała, Dolina Dolnego Bugu oraz Ostoja Nadbużańska.

5.3.2. Zarys historii powiatu

Południowo-zachodnia część obecnego powiatu ostrowskiego leży na terenie Puszczy Białej, położonej w widłach Bugu i Narwi, niegdyś obejmującej znacznie większy obszar. Ślady penetracji tego terenu przez koczowniczą ludność w okresie pradziejowym sięgają schyłkowego paleolitu, zaś zlokalizowane stanowiska archeologiczne prezentują niemal pełną chronologię. Sporadyczne osadnictwo stałe pojawiło się w okresie neolitu – ok. 2500 p.n.e.

W X w. (992-1025) Mazowsze, zostało zajęte przez Piastów i zapewne z nimi należy wiązać okres budowy grodów obronnych na terenie powiatu: Nur, Brok Świerże (X-XI). Na północ od Bugu oparciem dla Piastów był gród w Świątku, późniejsza kasztelania święcka, której podlegała większość istniejących wówczas wsi obecnego powiatu. Wraz z Piastami rozpoczęła się mozolna kolonizacja puszczy, osadnicy napływali zza Wisły i z okolic Płocka, budując osady w pobliżu grodów i nad rzekami. Równocześnie w 966 r. rozpoczął się powolny proces chrystianizacji. Mazowsze początkowo podlegało archidiecezji gnieźnieńskiej. Dopiero, gdy w 1075 r. ukształtowało się biskupstwo płockie, przejęło w ramach uposażenia znaczne terytoria, m.in. na terenie obecnego powiatu ostrowskiego, w tym Puszcę Białą aż po Małkinie i Andrzejewo na wschód. W 1203 r. książę Konrad Mazowiecki potwierdził stan posiadania biskupstwa płockiego wymieniając, m.in. gród w Świątku wraz z 45 osadami leżącymi nad Górnym Brokiem i jego dopływami oraz gród w Broku z 19 osadami. Nur pozostawał własnością książęcą.

Proces inkorporacji Mazowsza do Polski był długotrwały, zakończył się dopiero w 1526 r., gdyż Mazowszanie czujący swoją odrębność kulturową, dość długo utrzymywali względną niezależność od władców polskich. W wyniku ustawy sukcesyjnej (1138) Bolesława Krzywoustego, rozpoczynającej rozbiór dzielnicowy, Mazowsze znalazło się w dzielnicy Bolesława Kędzierzawego. Rozpoczęły się wojny o dominację nad krajem. Za czasów Konrada Mazowieckiego (1200-1241) Mazowsze zaczęło funkcjonować, jako samodzielne księstwo, w pocz. XIV w. podzielone między potomków księcia; ziemie obecnego powiatu ostrowskiego znalazły się w obrębie Mazowsza Płockiego. W 1355 r. książę mazowiecki Ziemowit III złożył hołd Kazimierzowi Wielkiemu.

Okres XII-XIV w. obfitował w walki z Jaćwingami, od poł. XIII w. również z Krzyżakami. Był to też czas najazdów ruskich i litewskich, a także bratobójczych walk o tron krakowski, wyludniających region.

W ostatniej ćwierci XIV w., w wyniku podziałów administracyjnych, wyodrębniła się ziemia nurska (nazwa funkcjonująca od XVI w.) obejmująca obszar wschodniego Mazowsza, od północnego-zachodu ograniczona biegiem dolnej Narwi. Ok. 1380 r. została podzielona na powiaty: nurski, ostrowski i kamieniecki, z których dwa pierwsze zajmowały m.in. ziemie obecnego powiatu ostrowieckiego.

W miarę wymierania książąt mazowieckich poszczególne ziemie przyłączane były do Korony - ziemia płocka (i nurska) - w 1495 r., po śmierci księcia Janusza II. W 1526 r. sejm mazowiecki złożył przysięgę na wierność królowi polskiemu, potwierdzając inkorporację Mazowsza do Korony, zaś w 1529 r. oficjalnie potwierdził to sejm walny w Piotrkowie. Region wszedł w skład województwa mazowieckiego i taki stan utrzymał się do 1795 r.

We wczesnym średniowieczu Puszcza Biała pozostawała niezasiedlona, poza rejonem miejscowości Nur. Przepuszczalnie ok. X w. pojawiło się osadnictwo nad rzekami: Narwią i Bugiem oraz Orzem i Brokiem. Są tu pozostałości grodów z podgrodziami (Nur - domniemany gród, Świerże, Brok) i osad wiejskich - powstałe przy szlaku handlowym wiodącym na Ruś. Ten okres zasiedlenia wiąże się z działaniem pierwszych Piastów. Osadnictwo musiało postępować szybko, gdyż już w końcu XI w. biskupstwo płockie otrzymało w uposażeniu Puszcę Białą, w tym 64 osady i dwa grody: w Świątku i w Broku. Powstały też, m.in. osady: Małkinia, Wronie (późniejsze Andrzejewo), Moczydła, Wysokie Mazowieckie, Przeździecko, Szumowo, Wyszomierz, Leśniewo, Czyżew, Jasienic, Brok. W 1161 r. wzmiankowana jest Zuzela i wieś Zaszków k. Nura przekazana klasztorowi kanoników regularnych w Czerwińsku. Ponadto: Gniazdowo (gmina Stary Lubotyń), Zawodzie w Chmielewie, Gaczków, Pałuzie, Zaręby Kościelne (gmina Zaręby Kościelne), Bagatele, Brzezenko, Choiny, Grądy, Grębki, Króle, Rynek, Wąsewo i Zastawie (gmina Wąsewo). Osada Słup została

nadane kolegiacie plockiej obok wcześniejszych wsi Gostkowo i Leśniewo (gmina Szulborze). Nur pozostawał własnością książęcą.

Wojny prowadzone na przestrzeni koniec XII w.-2 poł. XIV w. spowodowały niemal całkowite wyludnienie terenu i ponowne porastanie puszcą. Nowa fala kolonizacji, po zawarciu umowy polsko-litewskiej w Krewie (1376), rozpoczęła się w końcu XIV w., za panowania Janusza I (od 1381 r.). Wzrosło zaludnienie osad, rozpoczęto zagospodarowywanie pustych dotąd terenów, zwłaszcza w centrum, w północnej i północno-zachodniej części obecnego powiatu. Na terenach porośniętych gęstymi lasami powstawały osady puszczańskie dostarczające produktów leśnych. Nasilenie procesu kolonizacji przypadło na 2 poł. XV w. i XVI w.

Do poł. XVI w. powstała większość wiosek oraz miasta: Nur, Ostrowia, Brok i Andrzejewo. Nur - pierwszy ośrodek władzy książęcej lokowany został w 1410 r. lub 1425 r. Ośrodkiem władzy książęcej była również Ostrów, wzmiankowana w 1420 r., w której istniał dwór książęcy; nadanie jej praw miejskich nastąpiło w 1434 r., zaś ok. 1439 r. Ostrów została stolicą powiatu nurskiego. Biskupie miasto Brok lokowane było w 1501 r., zaś ok. 1533 r. biskup plocki lokował miasto Andrzejów we wsi Wronie.

Generalnie cała zachodnia część obecnego powiatu ostrowskiego należała do biskupów plockich, tworząc rozległy klucz dóbr z ośrodkiem w Złotorii (gmina Zaręby Kościelne) lub w Wyszkanie – do sekularyzacji dóbr kościelnych w 1795 r. Ukształtował tu typ gospodarki leśnej i łowieckiej oraz protoprzemysłowej. Mieszkańcom osad leśnych wolno było uprawiać jedynie niewielkie kawałki gruntu, niezbędne do zaspokojenia osobistych potrzeb. Do podstawowych zajęć ludności należał wyręb i spławianie drewna, produkcja smoły drzewnej i potażu, rybołówstwo, myślistwo, kołodziejstwo i utrzymanie łąk w należytej kulturze. Najważniejszą dziedziną gospodarki leśnej było jednak bartnictwo, dostarczające miodu i wosku.

Posiadłości mieli tu również kanonicy regularni z Czerwińska - 4 wsie w powiecie nurskim: Kałęczyno, Słup, Smolewo, Zuzela i kapituła pułtуска - 3 wsie: Chmielewo, Jasienic, Niewskurze. Do książąt należały miasta Ostrów i Nur ze wsią Zaszków.

Centrum i północno-wschodnia część obecnego powiatu (dawny powiat ostrowski i północno-wschodnia część powiatu nurskiego) stanowiły własność szlachecką, zamieszkałą przez drobną szlachtę zagrodową, bezkmicą. W XVI w., na skutek podziałów własnościowych osadnictwo uległo poważnemu rozdrobnieniu. W dawnym powiecie nurskim dominowały wsie szlachty ubogiej (90,2%), bardzo rozdrobnione - niemal jedna czwarta z nich miała dziesięciu i więcej właścicieli. W powiecie ostrowskim nie było własności duchownej, wsi szlacheckich było 59, z czego niemal dwie trzecie znajdowały się w rękach posesjonatów. Osady szlachty bezkmiczej nie były tak rozdrobnione - większość miała po trzech właścicieli, tylko w 3 zanotowano ich powyżej 10.

Okres XV-XVI w. był czasem szybkiego rozwoju, natomiast na XVII w. i XVIII w. przypada okres stagnacji i upadku, co ma niewątpliwie związek z wojnami. Najpierw potop szwedzki (1655-1660) poczynił znaczne szkody. Szwedzi przejęli całość dóbr państwowych, kościelnych i miasta oraz uzyskali prawo do zaciągania piechoty, w zamian za gwarancję szlacheckich swobód i przywilejów. Mimo tych umów rozpoczęła się grabież na niespotykaną skalę, dotycząca chłopów, szlachty i duchowieństwa. Stacjonowanie wojsk szwedzkich, kontrybucje, konfiskaty mienia, rabunki i niszczenie wszelkiej infrastruktury przyczyniły się do tego, że całkowicie załamało się rzemiosło, upadł handel i rolnictwo. Spalone zostały miasta, wsie, karczmy, kuźnie i młyny, rozpętały się epidemie, populacja ludności spadła o jedną trzecią. Miasta wyglądały jak pogorzelisko, ludność rozproszyła się po lasach. W latach 1702-1721 trwała wojna północna. Kolejne wojska szwedzkie, rosyjskie, od 1713 r. - wojska saskie, zachowujące się jak najeźdźcy, nakładały kontrybucje, grabiły. Teren ponownie pustoszał i zarastał puszcą.

By zapobiec klęsce gospodarczej biskupi płocki od 1730 r. do swoich włości w Puszczy Białej ściągali znaczne ilości chłopów z ziemi łomżyńskiej - Kurpi, mieszkańców Puszczy Zielonej. Starano się zasiedlić stare, wyludnione wsie, ożywiać zniszczone ośrodki gospodarki leśnej, miejsca wypalania potażu czy pędzenia smoły, osady bartnicze, a także zakładano wsie nowe.

Po klęsce w wojnie polsko-rosyjskiej w 1792 r. terytorium było okupowane przez wojska rosyjskie, dokonujące grabieży połączonych z represjami politycznymi. Rok później nastąpił drugi rozbiór Polski. W 1794 r. wybuchło Powstanie Kościuszkowskie; w Ostrowi Mazowieckiej podpisano akt przystąpienia ziemi nurskiej do Insurekcji. Po trzecim rozbiórze Polski (1795) obszar między Bugiem a Narwią znalazł się pod zaborem pruskim - włączony do Prus Nowowschodnich w departamencie płockim, powiecie ostrołęckim, utworzonym w 1797 r. z dawnych powiatów: nurskiego, ostrowskiego i ostrołęckiego. Dobra duchowne i starościńskie zostały przejęte na własność króla pruskiego.

W czasach napoleońskich, w 1806 r., po pokoju w Tylży powstało Księstwo Warszawskie, w którego departamencie płockim znalazła się ziemia nurska. Po upadku Napoleona powstało Królestwo Polskie (1815-1830) połączone unią personalną z Rosją. Skutkiem wojen napoleońskich było wyniszczenie kraju, w latach 1816-1819 na Mazowszu zapanował głód. Poprawa sytuacji gospodarczej nastąpiła dopiero około 1820 r., a wraz z nią istotna zmiana w rolnictwie - znaczenie uprawy zbóż spadło na rzecz uprawy ziemniaków i hodowli owiec, rozwinęło się gorzelnictwo, później przemysł spożywczy i młynarski.

W okresie między powstaniem listopadowym (1831) a styczniowym (1863-1864) częściowo zlikwidowano odrębność ustrojową, skonfiskowane majątki szlacheckie darowano zasłużonym urzędnikom i wojskowym - powstawały „majoraty” oddawane zwykle w dzierżawę. Lasy szły do wyrębu, w 1837 r. zlikwidowano bartnictwo. Po uwłaszczeniu chłopów w 1863 r. znacznie pogorszyła się sytuacja materialna na wsi - niewielkie poletka chłopskie nie dawały możliwości utrzymania rodziny. Po powstaniu styczniowym, w którym mieszkańcy powiatu brali aktywny udział, zlikwidowano resztki autonomii Królestwa Polskiego. Nastąpiły egzekucje uczestników powstania i zsyłki na Sybir, trwał ucisk narodowościowy i rusyfikacja.

Niemniej w 2 poł. XIX w. nastąpił znaczny rozwój gospodarczy regionu. W 1862 r. uruchomiono linię kolejową Warszawa - Petersburg przez Małkinię - Zaręby Kościelne - Czyżew, w latach 90. - linię na odcinku Małkinia - Ostrów - Ostrołęka. Wytyczono nowe drogi do Ostrowi Mazowieckiej i Małkini, w Komorowie skoszarowano żołnierzy rosyjskich w wybudowanych w latach 1890-1893 koszarach, które około 1900 r. pomieściły liczbę 6500 osób.

W 1867 r. utworzono powiat ostrowski (w guberni łomżyńskiej). Obejmował tereny dawnych powiatów nurskiego, ostrowskiego i części kamienieckiego położonej między Bugiem i Narwią. W 1869 r. prawa miejskie utraciły miasta Andrzejewo i Nur, Brok utracił je w 1870 r. i odzyskał w 1922 r. Miasteczka podupadały, natomiast rozwijała się Ostrów. W latach 80. XIX w. powstały tu zakłady przemysłowe: fabryka tytoniu, browar, fabryka wody kolońskiej, olejarnie, octownie, słodownie, cegielnie, czy wiatraki. Powstał Komitet Sanitarny (1874), Ochotnicza Straż Ogniowa (1881), urzędy pocztowo-telegraficzne (również w Czyżewie, Małkini, Nurze i Zarębach Kościelnych). Wybudowano liczne gmachy publiczne, jak szpital, budynek straży pożarnej, gmach kasy skarbowej, budynek urzędu powiatowego, a także murowany kościół parafialny i cerkiew.

W latach 1888-1900 w powiecie ostrowskim działało 20 szkół, w tym jedna żydowska; pracowało 97 wiatraków i 18 młynów wodnych. Uruchomiono dwa duże tartaki w Rostkach k. Małkini, w Ostrowi Mazowieckiej zaczęły produkcję: zakład wyrobów metalowych (1905), tartak (1906), młyn parowy (1906) i młyn gazowy (1907). W 1910 r. liczba ludności w Ostrowi Mazowieckiej wyniosła 12 814 osób (od 1890 więcej o 53%), w Broku - 2600, w Andrzejewie - 2200, w Nurze - 1500. W 1913 r. ludność powiatu wynosiła 104 000 osób - 75% więcej niż 50 lat wcześniej.

W czasie I wojny światowej (1915-1918) region dostał się pod okupację niemiecką i był obszarem stosunkowo nielicznych działań wojennych. Dotkliwość okupacji polegała na trudnościach aprowizacyjnych - w miastach wprowadzono system kartkowy. W 1918 r. wybuchła epidemia grypy „hiszpanki”, która pochłonęła więcej ofiar niż działania wojenne.

Niemcy zostali rozbrojeni dnia 1 listopada 1918 r., wybrano Komisarza Miasta i Powiatu. Powiat ostrowski zajmował powierzchnię 1565 km², posiadał 1 miasto, 12 gmin wiejskich, 418 wsi, 9 kolonii, 73 folwarki.

Sytuacja gospodarcza była bardzo trudna. Jej poprawie nie sprzyjała też wojna polsko-bolszewicka 1920 r., w czasie której region został zajęty przez bolszewików. Niemniej rozwijał się powoli. W 1932 r.

w powiecie ostrowskim było zarejestrowanych: 1350 rzemieślników - najczęściej: krawców, szewców, kowali, piekarzy, rzeźników, 917 firm handlowych - najczęściej spożywczych.

W czasie II wojny światowej większość powiatu znalazła się pod okupacją niemiecką, zaś ówczesne gminy: Boguty, Jasienica, Szulborze Koty, Warchoły, Zaręby Kościelne, od września 1939 r. - do czerwca 1941 r. - pod okupacją rosyjską. Kilka tysięcy mieszkańców wywieziono na Syberię i do Kazachstanu. Na okupowanym terenie szerzył się terror oraz eksterminacja ludności żydowskiej. Wyzwolenie nastąpiło na pocz. września 1944 r.

Okres II wojny światowej to czas eksterminacji Żydów. Historia ich obecności w powiecie ostrowskim sięga XVIII w. Pojawiali się tu od poł. XV w., jednak osiąść na stałe mogli dopiero od 1658 r. W większości osiedlali się w miastach, zajmując się handlem, rzemiosłem i dzierżawą. Liczba ich stale wzrastała, w 1857 r. stanowili 61% populacji mieszkańców miasta. Mniej ich było na obszarze powiatu - w 1921 r. na 94 457 osób, mieszkało 88,3% Polaków, 11,1% Żydów, 0,4% Niemców i niewielka ilość innych narodowości. W czasie niemieckiej okupacji Żydów upokarzano, chłostano różgami, strzelano do nich na ulicach. Część wyjechała na tereny zajęte przez Sowieci, większość pozostałych zginęła w masakrze w listopadzie 1939 r. lub uciekła.

Po II wojnie na terenie powiatu rozwijało się głównie rolnictwo, w miastach - przemysł terenowy i materiałów budowlanych oraz usługi. W Ostrowi Mazowieckiej powstały m.in. zakłady przemysłowe Zurad oraz Bumar i zakłady odzieżowe „Wólczanka” (1964). Ważną inwestycją było utworzenie w 1956 r. lotniska wojskowego w Ostrowi Mazowieckiej.

Po zakończeniu II wojny światowej kilkakrotnie zmieniał się podział administracyjny kraju. Do 1954 r. obowiązywał układ z lat 1918-1939: funkcjonował powiat ostrowski, wchodzący w skład województwa białostockiego. W 1954 r. zlikwidowano gminy, tworząc gromady. W 1975 r., po likwidacji powiatów większość gmin obecnego powiatu znalazła się w nowoutworzonym województwie łomżyńskim. Powiat ostrowski został przywrócony dnia 1 stycznia 1999 r.

5.4. Krajobraz kulturowy i zabytki o najwyższym znaczeniu dla powiatu

Powiat Ostrów Mazowiecka leży w widłach Bugu i Narwi, na terenie tzw. Zielonych Płuc Polski oraz Nadbużańskiej Strefy Ekologicznej. Są to obszary w dużej mierze zalewowe, z nieuregulowanymi korytami rzek z meandrującą linią brzegową, licznymi skarpami, zatoczkami i starorzeczami charakteryzującymi się stanem zbliżonym do naturalnego i znaczną czystością wód. Towarzyszą im tereny wydmowe, rozległe łąki, suche lasy Puszczy Białej, pola uprawne znajdujące się w sąsiedztwie dolin rzecznych. Środowisko naturalne w niewielkim stopniu zostało przekształcone. Te, wyjątkowe walory przyrodnicze i krajobrazowe, wraz z tutejszym łagodnym klimatem stanowią o znacznej atrakcyjności wypoczynkowej i rekreacyjnej regionu.

Niegdyś puszczański obszar, od poł. XIX w. jest zdecydowanie rolniczy. Zasielany był kilkakrotnie z powodu trudnej aklimatyzacji w nieprzebytej Puszczy Białej, rozmaitych wojen, konfliktów i kataklizmów. Początkowo kolonizację Puszczy prowadzili głównie biskupi płoccy, do których należała znaczna część wiosek powiatu, na przełomie XV/XVI w. - książęta mazowieccy. Ostatecznie osadnictwo utrwaliło się tu dosyć późno - w XVIII w., gdy sprowadzono osadników z sąsiedniej Puszczy Zielonej - Kurpi. Wpłynęło to na kształt sieci osadniczej powstałej we wczesnym średniowieczu, modyfikowanej w XV/XVI w., w 1 poł. XVIII w. i w XIX w., jak i na ilość i rodzaj obiektów zabytkowych. Wpłynęło również na ukształtowanie kultury ludowej - tzw. Kurpi Białych - łączącej elementy kurpiowskie z elementami kultury zastanej.

W XIX w. region przeżywał okres wzrostu demograficznego i istotnych zmian społeczno-ekonomicznych, których efektem były rozwój gospodarczy, ale i liczne były migracje ludności wiejskiej „za chlebem”. Zmieniała się również struktura etniczno-wyznaniowa regionu. Najbardziej widocznym zjawiskiem był systematyczny wzrost liczby Żydów osiedlających się w ośrodkach miejskich. Znacznie mniejszą liczebnie grupę stanowili Rosjanie, którzy po dekrete carskim z 1864 r., niepozwalającym Polakom sprawować funkcji publicznych, zdominowali struktury administracyjne różnego szczebla. W XIX w. trwał też,

rozpoczęty w drugiej połowie XVIII w., napływ kolonistów rolnych z Niemiec, w większości wyznania ewangelicko-augsburskiego. Po wszystkich tych naciągach zachowały się stosunkowo nieliczne ślady.

Powyższe przesłanki warunkujące wielowiekowe niewielkie zaludnienie, także mazowiecka specyfika - liczna grupa ubogiej, bezkmiecej szlachty zagrodowej - ukształtowały dziedzictwo materialne regionu. Najcenniejsze architektonicznie kościoły w większości powstały w końcu XIX w. i 1 ćw. XX w. - wraz ze wzrostem liczby ludności - w miejscu niewielkich budowli drewnianych. Zachowały się tylko trzy starsze budowle sakralne. Nieliczne są duże zespoły rezydencjonalne, zachowane dwory drewniane i murowane osiągnęły niewielkie rozmiary i bardzo skromny wystrój - stosownie do statusu majątkowego szlachty zagrodowej. W niewielkim stopniu zachowały się też nieliczne założenia folwarczne, w okresie powojennym przejęte przez Państwowe Gospodarstwa Rolne. Istotny dla dziedzictwa kulturowego regionu jest natomiast specyficzny układ osadniczy odzwierciedlający wielowiekowe przemiany regionu oraz dziedzictwo niematerialne akcentujące jego tożsamość.

5.4.1 Krajobraz kulturowy – dziedzictwo materialne

Najbardziej wyrazisty przejaw krajobrazu kulturowego stanowi dziedzictwo materialne. Obejmuje wszystkie ślady działalności człowieka: od sieci dróg i przestrzennych układów osadniczych, przez budownictwo mieszkalne, gospodarcze, przemysłowe, architekturę dworską, sakralną, municypalną, założenia parkowe i cmentarne, po zabytki ruchome i archeologiczne. Jak wspomniano, na terenie powiatu ostrowskiego występuje niezwykle ciekawy, obrazujący historyczne przemiany, układ osadniczy, stanowiący bogactwo Puszczy Białej, obejmujący zarówno przestrzenne układy miejskie, jak i ruralistyczne.

5.4.1.1. Układy przestrzenne miast

Na terenie powiatu funkcjonują obecnie dwa miasta: Ostrów Mazowiecka i Brok oraz dwie wsie o miejskim rodowodzie: Andrzejewo i Nur. W związku z dobrze zachowanym historycznym układem urbanistycznym w miejscowości Nur, jest on wpisany do rejestru zabytków.

Nur² - układ przestrzenny zachował typowe cechy miejskie nadane mu w czasie lokacji, zapewne w wyniku regulacji przedlokacyjnej wsi targowej położonej przy strażnicy strzegącej przeprawy przez Bug. Ta wrzecionowata osada targowa na terenie podgrodzia, usytuowana wzdłuż skarpy nadbużańskiej, przecięta równoległą do korony skarpy drogą z zachodu na wschód, była początkiem miasta lokacyjnego (1410 lub 1425). Ośrodkiem rozplanowania lokacyjnego jest prostokątny, wydłużony rynek. Stary główny historyczny trakt komunikacyjny przechodzi przez miasto, obejmując rynek dwoma ramionami zbiegającymi się na wschód od rynku w charakterystyczne wrzeciono. Sieć uliczna w części położonej na zachód od rynku uległa późniejszym przekształceniom w związku z przeniesieniem kościoła, do XVII w. zlokalizowanego na skarpie oraz z wytyczeniem nowego traktu do Brańska w 1 połowie XIX w.

Historyczne centrum miejscowości Ostrów Mazowiecka³ łączy w sobie elementy starszego układu przestrzennego - wsi w formie wrzeciona, częściowo zachowanej w części północnej, wokół kościoła oraz późniejszego miasta lokacyjnego rozwijającego się wokół kwadratowego rynku z placem targowym po wschodniej stronie - w części południowej. Część północna prezentuje wiejski charakter, z dużą ilością zieleni i luźną zabudową jednorodzinną. Natomiast w okolicach rynku występuje gęsta, typowo miejska zabudowa, z ratuszem pośrodku rynku.

² Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Nur, Tom I - Uwarunkowania zagospodarowania przestrzennego Gminy Nur, 2014
https://ip-v1-files.idcom-jst.pl/sites/47052/cms/szablony/5975/pliki/tom_1_uwarunkowania_zag_przestrzennego.pdf (dostęp: 15.06.2023)

³ Gminny Program Opieki nad Zabytkami na lata 2023-2026 miasta Ostrów Mazowiecka

W sąsiadującym z Ostrowią Komorowie w latach 1888-1891 powstał kompleks koszarowy dla wojsk carskich, zaś od 1917 r. miała tu siedzibę Szkoła Podchorążych Piechoty funkcjonująca do 1939 r. W latach 1926-1930 koszary rozbudowano, przystosowując je dla potrzeb szkoły. W 1930 r. zawiązano Komitet Obchodów 100-lecia Powstania Listopadowego, który zainicjował budowę mauzoleum ku czci wychowanków szkoły poległych za wolność ojczyzny oraz budowę pomnika marszałka J. Piłsudskiego. W latach 1932-1934 wzniesiono pomniki królów, hetmanów i dowódców Powstania Listopadowego, wykonane przez artystów rzeźbiarzy Wojciecha A. Durka i Antoniego Żurakowskiego. Większość koszarowych obiektów została spalona przez Niemców w 1944 r., zachowały się pomniki. Rozmieszczone są po dwóch wewnętrznych stronach dwurzędowych, równoległych do siebie alei drzew, prostopadłych do głównej drogi na terenie jednostki.

Aleja I Baonu obsadzona jest dwoma rzędami świerków i zawiera pomniki dowódców Powstania Listopadowego - po trzy od wschodu i zachodu. Wykonane z żelazobetonu, pojedyncze postacie i grupy postaci ponadnaturalnej wielkości. Na osi alei stoi pomnik patrona szkoły, Piotra Wysockiego. Aleja II Baonu obsadzona jest dwoma rzędami drzew liściastych (kasztanowce, brzozy, robinie), zawiera pomniki królów i hetmanów. Na osi alei - pomnik Bolesława Chrobrego. Jest to jedyny tego rodzaju kompleks w Polsce, ze względu na walory historyczne i kompozycyjne chroniony wpisem do rejestru zabytków.⁴

Osada przedkolacyjna Brok⁵ miała kształt długiego wrzeciona otoczonego domami, z kościołem pośrodku placu targowego. W XV w. wykształcił się czworoboczny plac z kościołem i układ ulic doń prowadzących. Lokacja miasta nastąpiła w pocz. XVI w., wówczas na wschód od pierwotnego układu powstało nowe miasto z prostokątnym rynkiem dłuższym bokiem opartym o dawny wylot traktu nadbużańskiego (ul. Małkińska). Rynek istniał jeszcze na planie miasta z 1895 r., jako plac targowy, w 1927 r. został zajęty przez budynek szkoły.

Andrzejewo - wieś o miejskim rodowodzie wykształcona na bazie przedkolacyjnej osady Wronie o kształcie wrzeciona. Lokacja miasta nastąpiła w 1534 r., utrata praw miejskich w 1869 r. Niemniej wieś zachowała czytelny średniowieczny układ urbanistyczny z prostokątnym, współcześnie zagospodarowanym rynkiem, nałożony na wrzecionowaty układ przedkolacyjnej wsi, a także skalę zabudowy charakterystyczną dla małych miasteczek północno-wschodniej Polski z okresu XVIII-XIX w.

5.4.1.2. Układy ruralistyczne wsi

Tereny obecnego powiatu ostrowskiego na przestrzeni dziejów były kilkakrotnie zaludniane i wyludniane. Zatem pierwotne układy przestrzenne w większości zostały zatarte. Zaledwie kilka z nich zachowuje ślad wrzecionowatej formy przedkolacyjnej osady i są to późniejsze miasta: Andrzejewo, Nur, Brok i Ostrów Mazowiecka. Obecny układ osadniczy powiatu jest pozostałością akcji rekolonizacyjnej podjętej w 1732 r. W XIX w. miała miejsce komasacja gruntów, co również zmodyfikowało układy przestrzenne. Podobnie jak powojenna rozbudowa wsi, zwłaszcza w miejscowościach zlokalizowanych w pobliżu ośrodków miejskich.

Najczęściej spotykane układy ruralistyczne, zarówno na terenach rolniczych, jak i puszczańskich, to ulicówki, gdzie zabudowa rozmieszczona jest po jednej lub po dwóch stronach głównej drogi przebiegającej przez miejscowość. Bywa ona zwarta lub bardziej rozproszona, czasem gniazdowa. Tak wyglądają wsie gminy Andrzejewo, wiele wsi w gminie Małkinia Górna, Boguty Pianki, Ostrów Mazowiecka, Wąsewo, Zaręby Kościelne czy Szulborze Wielkie. Tu warto zwrócić uwagę na wieś Leśniewo rozplanowaną wzdłuż dwóch równoległych ulic. Droga południowa jest główną drogą we wsi i obsługuje większość zagród, druga to droga oddzielająca niwę siedliskową od pól. Między drogami usytuowane są zabudowania gospodarcze.

⁴ Portal NID, zabytek.pl, oprac. K. Kosior, OT NID w Warszawie, 2014 r., <https://zabytek.pl/pl/obiekty/komorowo-uklad-alejowy-na-terenie-jednostki-wojskowej> (dostęp: 15.06.2023)

⁵ Aktualne studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Brok, 2021, <https://docplayer.pl/189391026-Studium-uwarunkowan-i-kierunkow-zagospodarowania-przestrzennego-gminy-brok.html> (dostęp: 15.06.2023)

Znacznie rzadziej spotykane są pierwotne widlice, obecnie zwykle rozbudowane do układów wielodrożnych. Większe widlice to np. wsie w gminie Ostrów Mazowiecka: Ugniewo, Nieskórz, Komorowo, Stare Lubiejewo, Jasienica. Częściej występują układy wielodrożne, zarówno pierwotne, jak i ukształtowane w wyniku rozwoju wsi. Prezentują je np. Grądy - największa wieś w gminie Wąsewo - gdzie wielodrożność podporządkowana jest krzyżowemu układowi głównych dróg w centrum miejscowości, czy Szulborze Wielkie - wieś włościańska i szlachecka z folwarkiem.

Stosunkowo częste są układy rozproszone - wsie o układach gniazdowych lub w formie ulicówk usytuowanych na śródleśnych polanach lub na skraju kompleksów leśnych, poprzecinane licznymi lokalnymi ciekami odwadniającymi, o mniej żyznych glebach, z dużym udziałem gospodarki leśnej, np. w gminie Wąsewo: Brudki Nowe, Choiny oraz znaczne części sołectw: Grądy i Grębki. Układy rozproszone o charakterze kolonijnym występują w gminie Wąsewo: Brzezienko i Przyborowie oraz miejscowościach położonych w centrum gminy, w gminie Ostrów Mazowiecka - niektóre wsie w dolinie Wymarkacza, np.: Rogóźnia, Popielarnia czy Koziki Majdan. Obszary przy znacznym udziale współczesnej zabudowy rekreacyjnej zlokalizowane są np. w południowo-zachodniej części gminy Zaręby Kościelne np. Kańkowo Piecki, Kępiste Borowe, Uścianek Wielki, Gąsiorowo. Na południowym skraju strefy ciągnie się pasmo zabudowy rekreacyjno-rolniczej usytuowanej na krawędzi skarpy nadbużańskiej położonej w obrębie granic Nadbużańskiego Parku Krajobrazowego wskazane do porządkowania i uzupełnienia zabudową rekreacyjną utrzymaną w rygorach określonych przepisami Parku.

Stosunkowo niewiele jest wsi folwarcznych, co jest wynikiem znacznego rozdrobnienia gruntów i niewielkich możliwości gospodarczych warstwy drobnoszlacheckiej. Powstawały od XVI w., wraz z rozwojem gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej, jako nowe wsie, częściej - jako przeorganizowane stare. Na terenie powiatu najczęściej występują wsie folwarczno-kmiecie, gdzie obok folwarku istniały chłopskie gospodarstwa zagrodnicze z mniejszymi nadziałami ziemi. Typową wsią folwarczną z zespołem dworskim jest Zalesie (gmina Ostrów Mazowiecka), Szulborze Wielkie - folwark, wieś włościańska i szlachecka, czy Gostkowo (gmina Zaręby Kość.), powtórnie zasiedlona ok. poł. XV w., na przełomie XVI/XVII w. wchodząca w skład majątku rodziny Godlewskich - był to ośrodek dobrze prosperującego gospodarstwa, które w 2 poł. XIX w. posiadało cztery folwarki (Dobki, Gostkowo, Helenów i Mianówek), każdy z obszernymi zabudowaniami. Wieś Gostkowo składa się dwóch części: zespołu rezydencjalnego z folwarkiem i parkiem - na północnym brzegu rzeki oraz wsi włościańskiej - po południowej stronie. Założenie folwarczne, w latach powojennych zdewastowane, pozostaje nieczytelne, układ wsi generalnie jest dobrze zachowany, jednakże zatarcu uległa główna droga przez wieś, biegnąca nad Brokiem. Jej rolę przejęła dawna droga zagumienna, rozdzielająca niwę siedliskową od pól. Teraz przy głównej drodze stoją budynki gospodarcze, budynki mieszkalne znajdują się w głębi zagrody.

Ciekawy jest układ przestrzenny wsi Zaręby Kościelne⁶ wykształcony w XVIII w. na bazie dawnego układu wsi drobnoszlacheckiej Zaręby Borkowo z XV w., obejmujący rozplanowanie, historyczny przebieg dróg dojazdowych i ulic, rozmieszczenie placu i zespołów sakralnych - w granicach ulic: Brewki Zakościelne - Farna - Rynek - 11-go Listopada.

⁶ Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Zaręby Kościelne. Uwarunkowania rozwoju, 2004 r. <https://p.ornet.pl/zareby/34st2013kr.pdf> (dostęp: 15.06.2023)

5.4.1.3. Zabudowa miejska

Zabytki architektury i budownictwa mieszczańskiego występują w dawnych miastach, z których dwa są obecnie wsiami. Pierwotną zabudowę miejską, poza częścią budynków municypalnych, tworzyły budynki drewniane. W związku ze zniszczeniami wojennymi zachowało się ich niewiele.

W Ostrowi Mazowieckiej zachowała się niewielka ilość zabudowy drewnianej z przełomu XIX i XX w. oraz murowane domy i z lat 20. i 30. XX w. Najcenniejsze obiekty pochodzą z lat 20. XX w. - budynki użyteczności, takie jak ratusz, bank ludowy, szkoła oraz budynki mieszkalne - najcenniejsze ujęte są w rejestrze zabytków. Prezentują pełną gamę neostylów oraz secesję. Wśród nich ciekawsze to np.: ratusz miejski - neobarokowy, dwukondygnacyjny budynek z czterema alkierzami - basztami, wybudowany w 1927 r. według projektu Stefana Zwołanowskiego. Projektu tego architekta jest również Bank Spółdzielczy wzniesiony w 1926 r., dwukondygnacyjny, nakryty mansardowym dachem, o elewacjach rozczłonkowanych półkolumnami jońskimi, eklektyczny z przewagą elementów neobarokowych. Zróżnicowany w wysokości, dwu- i trójkondygnacyjny budynek Liceum Ogólnokształcącego (dawne Koedukacyjne Gimnazjum Humanistyczne), wzniesiony w latach 1923-1928, formą nawiązuje do barokowego pałacu o skromnym wystroju elewacyjnym. Natomiast dwukondygnacyjna kamienica z pocz. XX w., mieszcząca Bibliotekę im. Marii Dąbrowskiej prezentuje walory secesji.

Bardzo niewiele zabytkowych obiektów zachowało się w Broku - miasto zostało spalone w około 80% podczas wojennych działań w 1939 r. i 1944 r. Jednym z najważniejszych zabytków jest neoklasycystyczny ratusz wzniesiony w latach 1929-1935. Ponadto trzy budynki mieszkalne: drewniany dom z XIX w., który w 1923 r., stanowił siedzibę urzędu miasta (odbudowany w 1994 r.), dom przy Placu Kościelnym nr 5 z XIX w. - parterowy, murowany, boniowany z wydatnym gzymsem na konsolach oraz dom nr 11 przy Placu Kościelnym - drewniany z przełomu XVIII/XIX w. W mieście jest sporo powojennej drewnianej zabudowy.

Andrzejewo zostało dwukrotnie doszczętnie spalone: w czasie I wojny światowej i ponownie w 1941 r. Sporadycznie występujące domy drewniane pochodzą z czasów powojennych. Podobnie w miejscowości Nur.

5.4.1.4. Zabudowa wiejska

Obok układu ruralistycznego, zabudowa wiejska pozostaje dla krajobrazu kulturowego bardzo istotna, nadając wsi i regionowi archaiczny charakter. W wielu wsiach nadal dominuje zabudowa zagrodowa w postaci małych i średnich zagród z budynkami wolnostojącymi, zielenią wysoką i ogródkami przydomowymi. Siedliska tworzą przeważnie zespoły dwóch, trzech lub czterech budynków: budynek mieszkalny oraz zabudowa gospodarczo-inwentarska. Budynki mieszkalne, jednokondygnacyjne, czasem z użytkowym poddaszem lub rzadziej dwukondygnacyjne, pod dwuspadowymi dachami, murowane rzadziej drewniane, sytuowane są przy drogach, w układzie kalenicowym. Budynki gospodarcze usytuowane za budynkiem mieszkalnym lub częściowo po drugiej stronie drogi, oddzielającej niwę siedliskową od pól. Najczęściej na tyłach działki, równolegle do budynku mieszkalnego znajdowała się stodoła.

W czasach historycznych większość budynków to były budynki drewniane - w konstrukcji zrębowej, o belkach łączonych na jaskółczy ogon, z ozdobnym dekowaniem szczytów, w okresie późniejszym - w konstrukcji sumikowo-łatkowej, w większości szalowanej. Czasem od frontu występowały drewniane ganki. Drewniane domy budowane były do pocz. lat 70. XX w., przy czym obiekty przedwojenne wyróżniały się bogatym zdobnictwem. Charakterystyczne dla Kurpiowszczyzny, zwłaszcza dla budynków gospodarczych, były zwieńczenia szczytów w formie „sparogów”, dzisiaj już niespotykane.

Większość zabudowy wiejskiej pochodzi z ostatnich 30 lat. Zachowała się niewielka ilość domów murowanych z 1 poł. XX w., bez cech stylowych. Przykłady obiektów drewnianych występują w każdej gminie, stosunkowo dużo w gminie Boguty-Pianki, np. we wsiach Zawisty-Kruki, Wrzeszczewo lub Remiszewo, czy w gminie Szulborze Wielkie, zwłaszcza w miejscowościach Gostkowo, Leśniewo, Szulborze Wielkie, Smolewo-Wieś.

5.4.1.5. Zespoły rezydencjonalne, parki i folwarki

Wraz z rozwojem gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej powstawały nowe elementy wsi - zespoły rezydencjonalne, parki i folwarki. Te struktury przestrzenne zwykle są objęte ochroną - jako historyczna forma organizacji przestrzeni, kompozycja parkowa i drzewostan oraz architektura rezydencji. Na terenie powiatu, w którym znaczną część wsi stanowiła własność kościelna, jest ich stosunkowo mało. Znaczna część zespołów została podzielona podczas kolejnych parcelacji, zniszczona w czasie wojny lub w okresie powojennym.

Reprezentacyjny charakter miał Pałac Biskupów Płockich w Broku - zachowany w formie ruiny - wzniesiony w latach 1617-1624 przez biskupa płockiego Henryka Firleja, który do 1822 r. był letnią rezydencją płockich hierarchów kościelnych. Był to pałac o charakterze zamku obronnego; do dzisiaj pozostały jedynie ruiny wschodniej wieży. Zarazem był to najstarszy obiekt pałacowy na terenie powiatu. Zachował się park zamkowy ukształtowany w XVIII w.

Pozostałe spośród zachowanych dzisiaj obiektów dworskich pochodzą z okresu 2 poł. XIX-1 ćw. XX w. W większości osiągnęły niewielkie rozmiary i niewielką ilość elementów zdobniczych. Są wśród nich budynki drewniane i budynki murowane. Otaczające je parki zachowane są w stanie szczątkowym.

Największy obiekt, o zdecydowanie reprezentacyjnym charakterze, to dwór w Starym Lubiejewie⁷, gmina Ostrów Mazowiecka. Wzniesiony w 1885 r., zapewne wg projektu architekta powiatowego inż. Jana Dobrzeleckiego, otoczony był parkiem krajobrazowym o pow. 2,7 ha, zaprojektowanym w 1907 r. przez Stefana Celichowskiego. W tym samym czasie powstała zabudowa folwarku. Dwór na rzucie litery L, o znacznie rozczłonkowanej bryle, parterowy z użytkowym poddaszem i dwukondygnacyjnym ryzalitem – w elewacji frontowej - poprzedzonym portykiem filarowo-arkadowym, dźwigającym taras. Dachy dwuspadowe, szczyty schodkowo-sterczynowe. Ściany murowane, tynkowane, naroża boniowane. Ukształtowanie bryły oraz monumentalne szczyty nadają obiektowi charakter zamkowy w duchu eklektyzmu. Obecnie obiekt znajduje się w remoncie. Stopniowo prowadzona jest również rewitalizacja parku zachowanego w formie szczątkowej. Na części parku wzniesiono budynki Szkoły Ogrodniczej, obecnie Zespołu Szkół Centrum Kształcenia Rolniczego, który wykorzystuje również dawny folwark, zlokalizowany po północnej stronie ulicy, po wojnie do 1958 r. funkcjonujący jako PGR.

Znacznie skromniejszy jest dwór w Komorowie wzniesiony w 1903 r., zlokalizowany na terenie konturowanym kolistym szpalerem drzew - co jest pozostałością parku krajobrazowego. Dwór założony jest na rzucie zbliżonym do kwadratu, wysoko podpiwniczony, dwukondygnacyjny, z mansardowym dachem rozczłonkowanym lukarnami i facjatami. Ściany murowane, na parterze boniowane, z lizenami - w narożach piętra. Stanowi własność prywatną.

W Trynosach Osiedlu (gmina Wąsewo) istnieje zespół parkowo-dworski i zespół zabudowy gospodarczej dużego gospodarstwa rolnego z 1 poł. XIX w. W parku dworskim, o powierzchni 1,3 ha, stoi parterowy, murowany dwór z dwukondygnacyjnym ryzalitem i licznymi aneksami oraz oficyna dworska pełniąca funkcje mieszkalne. Pierwotnie przy dworze funkcjonował ogród przekształcony w 1907 r. w park krajobrazowy – wg projektu Stefana Celichowskiego. Teren parku ma kształt zbliżony do trapezu wydłużonego i rozszerzonego w kierunku wschodnim. W południowo-wschodniej części parku - wyschnięty staw, w części wschodniej - starodrzew: lipa drobnolistna, klon zwyczajny, kasztanowce, grab, platan, jesion wyniosły, grochodrzewy oraz dwa dęby w wieku ok. 600 lat - pomniki przyrody. Dwór jest centralnym elementem kompozycji założenia; od strony zachodniej - od strony folwarku - prowadzi doń kolisty podjazd. Wokół znajdują się cztery klomby z drzewami i żywopłotami. W sąsiedztwie parku znajduje się murowana stodoła z końca XIX w. Na północ od parku zlokalizowane są budynki gorzelnii i magazynu spirytusowego, a za nimi - dwa prostokątne stawy przedzielone groblą, po której przebiega droga prowadząca do folwarku i parku.

Zapewne zbliżony kształt posiadał murowany dwór w Kosutach (gmina Zaręby Kościelne), wzniesiony w pocz. XX w., zachowany w formie ruiny bez konstrukcji dachowej. Dwór parterowy, pierwotnie nakryty

⁷Portal NID, zabytek.pl, E. Stawska, Karta inwentarzowa budownictwa i architektury, 1985 r., https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-225255/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_14_EN.325824/1 (dostęp: 17.06.2023)

zapewne dachem dwuspadowym, z piętrowym ryzalitem na osi zamkniętym trójkątnym szczytem dwuspadowego dachu.

Niewielki Dwór w Nowej Złotorii nr 25 (gmina Zaręby Kościelne) wzniesiony w 1933 r., pełni funkcję domu mieszkalnego. Jest parterowy, nakryty dwuspadowym dachem, z wystawką na osi zwieńczoną trójlistnym szczytem. Wejście poprzedzone filarowo-arkadowym gankiem wspierającym balkon.

Na terenie powiatu znajdują się również trzy skromne dworki drewniane: w Zalesiu, Gostkowie i Dąbrowie. Znajdują się w nie najlepszym stanie technicznym.

Dworek w Zalesiu (gmina Ostrów Mazowiecka) wzniesiony na przełomie XIX/XX w., parterowy, na osi - dwukondygnacyjny, nakryty dwuspadowymi dachami, z wysuniętymi okapami, posiada dekoracyjne snycerskie zwieńczenia nad oknami. Wokół niego zachowały się pozostałości parku krajobrazowego z przełomu XIX/XX w. - zaniedbane, zarośnięte samosiejkami i pozostałości folwarku: wozownia i spichlerz z przełomu XIX/XX w. oraz rządcówka z pocz. XX w.

Dwór w Gostkowie (gmina Szulborze Wielkie) powstał w XIX w. Drewniany, w konstrukcji wieńcowej, nakryty dachem naczółkowym, z gankami na osiach dłuższych elewacji. Elewacje oszalowane poziomo, narożniki obite deskami, pod wysuniętym okapem - gzyms z profilowanych desek, okna w profilowanych obramieniach. Dwór usytuowany na terenie dawnego założenia parkowego, z którego nie pozostało nic, poza zaniedbanymi sadzawkami.

Dąbrowa (gmina Andrzejewo) posiada niewielki zespół dworski, z przełomu XIX/XX w. Dwór powstał ok. 1900 r. w centralnej części parku. Drewniany, parterowy z mieszkalnym poddaszem. Park krajobrazowy o zróżnicowanym składzie gatunkowym drzewostanu. Z obiektów folwarcznych pozostała jedynie piwnica z lodownią i ruiny dawnej stajni - chlewni.

Reprezentacyjne zespoły dworskie znajdowały się również w kilku innych miejscowościach, w których do dnia dzisiejszego zachowały się parki dworskie: Zaręby Bolędy (gmina Andrzejewo), Konarze (gmina Boguty-Pianki), Gąsiorowo (gmina Zaręby Kościelne).

Jedyny park miejski znajduje się w miejscowości Ostrów Mazowiecka - o powierzchni blisko 3 ha, o charakterze krajobrazowym, założony w latach 1874-1875 w południowej części miasta, u zbiegu obecných ulic 3 Maja i Parkowej. Przekształcany został w latach 1890-1905 i latach 60. i 70. XX w. - przystąpiono wówczas do uporządkowania parku poprzez oczyszczenie centralnie usytuowanego stawu o powierzchni 0,49 ha, wyłożenie jego brzegu płytami betonowymi oraz utwardzenie alejek żwirem. Pojawiły się także nowe nasadzenia oraz murek oporowy wzdłuż ulicy. W południowo-zachodniej części założono kort tenisowy. Układ przestrzenny historycznego parku i jego pierwotna kompozycja są nieczytelne. Starodrzew pochodzi z 2 poł. XIX w. Park jest zachowany i utrzymany w dobrym stanie.

Warto zwrócić uwagę, na znacznie starsze od pozostałych obiektów założenie plebańsko-ogrodowe, przy ul. Kościelnej 14 w Andrzejewie, pochodzące z pocz. XVIII w.

5.4.1.5. Cmentarze

Cmentarze tworzą ważny element krajobrazu kulturowego. Są elementem dziedzictwa materialnego - opatrzone zabytkami sztuki sepulkralnej, z zachowanym układem alejek i ścieżek cmentarnych, w otoczeniu starodrzewu. Równocześnie odnoszą się do dziedzictwa niematerialnego - jako przestrzenie ukształtowane wg reguł kulturowych związanych z religią i tradycją grzebania zmarłych. Przechowując pamięć o minionych latach, stają się pomnikami historii. W tym kontekście dbałość o miejsca ostatniego spoczynku jest konieczna, bez względu na charakter wyznaniowy cmentarza, czy podziały narodowościowo-społeczne. Obiekty te należy pielęgnować i eksponować w krajobrazie miejscowości, niezależnie od stanu zachowania - oznakować tablicami informacyjnymi.

Na terenie powiatu ostrowskiego występują cmentarze wyznaniowe rzymsko-katolickie i żydowskie oraz żydowskie miejsca pocmentarne, a także cmentarze wojenne i miejsca pamięci.

Najliczniejsze są cmentarze rzymsko-katolickie, wśród nich najstarsze, przykościelne, dziś najczęściej splantowane, pozbawione nagrobków. Powstawały w czasach budowy pierwszego kościoła, często w średniowieczu, funkcjonowały do końca XVIII w., gdyż od 1791 r. funkcjonowało rozporządzenie Komisji Policji Obojga Narodów o konieczności lokalizacji cmentarzy poza obszarem zabudowanym.

Zapewne z okresu średniowiecza pochodzi cmentarz przykościelny w Broku - na rzucie owalu otoczony kamiennym murem. Ostatni pochówek miał tu miejsce w 1801r. Obecnie, podobnie jak na większości cmentarzy przykościelnych teren jest splantowany, nagrobki są usunięte. Na cmentarzu przykościelnym w Starej Złotorii (gmina Zaręby Kościelne) znajdują się liczne grobowce z lat 1502-1816. Kościół uległ spaleni w pocz. XIX w., w jego miejscu w 2 poł. XIX w. stanęła murowana kapliczka. Cmentarz w zespole klasztornym w Zarębach Kościelnych pochodzi z XVIII w., z kaplicą przedpogrzebową z XIX w. Na cmentarzu przykościelnym w Andrzejewie, otoczonym ceglany murem, zachowała się piaskowcowa figura Matki Boskiej z sygnaturą T (Teodor) Skonieczny 1904. Przy kościele w Małkini Górnej, na cmentarzu ogrodzonym w XIX w., znajduje się kaplica grobowa St. Detynieckiego z 1861 r. Dawny cmentarz przy kościele w Ostrowi Mazowieckiej, pochodzący z końca XVII w., zlokalizowany jest na wzniesieniu w pobliżu kościoła pw. Wniebowzięcia NMP. Nagrobki nie zachowały się, pozostał nieliczny starodrzew. Istnieje dokumentacja - księga umarłych z lat 1693-1744, 1747-1808 i wrywkowo dalsze lata

Dość nietypowym obiektem jest kaplica grobowa rosyjskiego generała Aleksieja Kuczyńskiego, właściciela majątku Orło (gmina Małkinia), z 2 poł. XIX w. Usytuowana w polu, w formie krypty na planie kwadratu z żeliwną altaną: na ceglanej podstawie posadowiony ażurowy baldachim wsparty na sześciu kolumnach, zwieńczony prawosławnym krzyżem. Kaplica łączy w sobie elementy sztuki bizantyjskiej i mauretańskiej. Konserwowana była w 2012 r. Pierwotnie otoczenie kaplicy stanowił park krajobrazowy.

W Broku zlokalizowany jest kurhan grzebalny zwany Górką Choleryków, gdzie na przełomie XVII i XVIII w., w czasie epidemii dżumy, pogrzebano tu ok. 1500 osób.

Parafialne cmentarze rzymsko-katolickie z reguły powstawały na przestrzeni XIX w. i większość z nich funkcjonuje do dziś. Ich najstarsze części z nagrobkami i zwykle z kaplicami cmentarnymi z 2 poł. XIX w. - objęte są wpisem do rejestru zabytków, np. południowa część cmentarza w Zuzeli, część cmentarza w Jasienicy, w Zarębach Kościelnych czy w Wąsewie - cmentarz z 2 ćw. XIX w., później dwukrotnie powiększony; jego pierwotny, krzyżowy układ został zatarty przez utworzenie nowych alejek i przeniesienie kaplicy.

Do rejestru zabytków wpisany jest również nieczynny cmentarz w Bogutach Piankach, andrzejewski cmentarz rzymsko-katolicki wytyczony w 1852 r., z murowanym ogrodzeniem i bramą z furką z 4 ćw. XIX w. oraz murowaną kaplicą z 1884r., cmentarz parafialny w Nurze z grobowcami z końca XIX w., czy kaplica cmentarna pw. św. Rocha w Starym Lubotynie:⁸ drewniana, z 2 ćw. XIX w., na rzucie prostokąta, z prezbiterium ujętym zakrystią i skarbczykiem; nawy boczne, z obniżonym stropem, oddzielone są od nawy głównej dwoma rzędami słupów; wydzielona od strony południowej kruchta, nad którą znajduje się chór

⁸ Mras P., Karta ewidencyjna zabytku architektury i budownictwa, 1986 r., https://zabytek.pl/pl/obiekty/stary-lubotyń-kaplica-cmentarna-pw-sw-rocha/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_14_EN.327676/4 (dostęp: 17.06.2023)

muzyczny, otwarta jest do nawy przeźroczem zamkniętym łukiem koszowym. W latach 2021-2022 wykonano prace remontowo-konserwatorskie.

Jednym z najlepiej zachowanych cmentarzy na terenie województwa mazowieckiego, z zachowanym czytelnym układem przestrzennym jest rzymsko-katolicki cmentarz parafialny w Ostrowi Mazowieckiej przy ul. Lubiejewskiej, założony w 2 poł. XVIII w., z kaplicą z ok. 1830 r. zbudowaną dla Zofii z Przyjemskich Barzykowskiej, burgrabiny łomżyńskiej. Najstarsze zachowane nagrobki pochodzą z 1 poł. XIX w., m.in. klasycystyczny nagrobek Kajetana Barzykowskiego (+1831) wykonany z piaskowca i czarnego marmuru, ozdobiony herbami, panopliami, zwieńczony urną i węzem. Na cmentarzu znajdują się też zbiorowe mogiły m.in. 260 żołnierzy Kadry 5. Pułku Legionów Polskich zmarłych w 1918-1920, żołnierzy Wojska Polskiego poległych w 1939 r., groby żołnierzy stacjonujących w Komorowie przed zakończeniem I wojny światowej, mogiła członków AK poległych w walce z Niemcami pod Pecynką 31 sierpnia 1944 r.

Znaczną część społeczności dawnego powiatu stanowili Żydzi. Ich wojenna eksterminacja spowodowała zniszczenie większości żydowskich cmentarzy - w czasie wojny lub zaraz po wojnie. Nie istnieją cmentarze w Andrzejewie (obecnie zgajnik brzozow przy drodze Andrzejewo-Zaręby Warchioły)), stary i nowy cmentarz w Zarębach Kościelnych (obecnie zajęte przez budynek komisariatu policji i pole uprawne) czy stary cmentarz w Ostrowi Maz. (obecnie targowisko miejskie).

Nieliczne destrukty nagrobków znajdują się na terenie Nowego Kirkutu w Ostrowi Mazowieckiej. Cmentarz założony został między 1871-1925 r., przy ul. Wołodyjowskiego, zdewastowany w czasie II wojny światowej, obecnie porośnięty jest lasem sosnowym. Od strony ul. Potoczysko ogrodzony jest siatką na betonowych słupach. Pozostałości cmentarza to fragmenty ok. 5 nagrobków i fragmenty macew.

Lepiej zachowany jest cmentarz żydowski w Broku, między ul. Sienkiewicza, Konopnickiej, Narutowicza, założony ok. 1852 r. Dewastacja cmentarza rozpoczęła się w czasie II wojny. Liczne nagrobki zostały wykorzystane jako materiał budowlany i tarcze szlifierskie. Zachowało się ok. 50 nagrobków, w większości wykonanych z polnych kamieni granitowych oraz pojedyncze stele z piaskowca. Najstarsza zidentyfikowana macewa pochodzi z 1854 r. W centralnej części znajduje się współczesny, symboliczny nagrobek tablicowo-skrzyniowy upamiętniający kolejnych rabinów. Cmentarz otacza ogrodzenie z siatki metalowej, porośnięty jest lasem sosnowym. W 2018 r. z inicjatywy Narodowego Instytutu Dziedzictwa, wykonano prace porządkowe, ustawiono głaz z tablicą informacyjną oraz cztery elementy kamienne wyznaczające historyczne granice cmentarza.

W lesie koło Mianowa - część wsi Grędzice (gmina Szulborze Wielkie) - znajdują się mogiły ok. 5000 Żydów zamordowanych w 1941 r., które zostały upamiętnione w 1959 r. granitowym pomnikiem z napisami w językach polskim i hebrajski.

Na terenie Powiatu Ostrowskiego znajduje się znaczna liczba cmentarzy powstańczych i cmentarzy z obu wojen światowych. W Nagoszewie, w miejscu największego starcia powstańców styczniowych z wojskami carskimi w rejonie Ostrowi Mazowieckiej w dniach 2-3 czerwca 1863 r., stoi granitowy pomnik wystawiony na zbiorowej mogile w 1917 r. Między szosą ciechanowiecką a drogą do wsi Żebry stoi krzyż „Pod sztandarem” - upamiętniający bitwę stoczoną przez wojska gen. Łubieńskiego 22 maja 1831 r. Nieopodal Broku, w okolicach leśniczówki Antonowo stoi pomnik powstańców poległych w bitwie w 1863 r. W Ostrowi Mazowieckiej znajduje się zbiorowa mogiła powstańców 1863 r. przy ul. Warszawskiej założona w 1863 r. dla straconych S. Szeremietewa i B. Bielińskiego - wolnostojący nagrobek otoczony murem z 2 poł. XX w.

Cmentarze poległych w okresie I wojny światowej znajdują się m.in. w: Brzezinku, przy drodze nr 60 koło Komorowa, przy trasie Brok-Małkinia Górna (tu też tablica poświęcona Żołnierzom Wyklętym), w Gąsiorowie (gmina Zaręby Kościelne). Cmentarz żołnierzy niemieckich przy drodze z Nura do wsi Kramkowo Lipskie, otoczony rowem, z 9 mogiłami ziemnymi i starym żeliwnym krzyżem przydrożnym o podstawie kamiennej, upamiętniony płytą z czarnego kamienia z napisami w języku niemieckim i polskim, otoczony metalowym ogrodzeniem.

Cmentarz wojenny w Nagoszewce Drugiej stanowi świadectwo walk w okolicach Ostrowi Mazowieckiej w dniach 9-10 sierpnia 1915 r. pomiędzy wojskami Cesarstwa Rosyjskiego i Niemieckiego. Podobne cmentarze z tego okresu znajdują się w Nowej Osuchowej, Krajewie Korytkach oraz Dybkach.

Ostatnio zlokalizowano również niemieckie cmentarz w Nagoszewce Drugiej.⁹ Cmentarze poległych w 1915 r.: znajdują się również przy drodze Załuski Lipniewo - Dmochy (ok. 60 żołnierzy niemieckich), wśród pól w pobliżu drogi Pieńki Żaki - Załuski Lipniewo (ok. 80 żołnierzy niemieckich), na trasie Brok-Poręba zlokalizowany jest pomnik i miejsce pochówku żołnierzy poległych tu podczas walk I wojny światowej.

W Małkini Górnej na niewielkim cmentarzu przy ul. Leśnej znajdują się groby żołnierzy poległych w 1920 r. i cztery mogiły zbiorowe z okresu II wojny światowej, w których pochowanych jest 12 żołnierzy polskich, poległych we wrześniu 1939 r. Z okresu II wojny Światowej pochodzi cmentarz żołnierzy radzieckich - stalag 333 w miejscowości Komorowo-Ostrów Mazowiecka; w Grądach na terenie obozu jenieckiego wsi Grądy (Antoniewo) - stalag 324, który funkcjonował od sierpnia 1941 r. Był to jeden z największych obozów jenieckich w Generalnej Guberni. W obozie z więzionych 120 tys. żołnierzy zginęło ponad 80 tys. Dokoła rozciąga się kompleks lasów sosnowych, które są symbolicznym Lasem Pamięci.

Miejsca egzekucji znajdują się np. w lesie koło Gut Bujno, w Fidurach. We wszystkich gminach powiatu znajduje się szereg miejsc pochówku powstańców, ofiar z I i II wojny światowej, żołnierzy, partyzantów i ludności cywilnej poległej w czasie wojen. Wiele z nich pozostaje nieznanymi. Nie została wykonana kompleksowa inwentaryzacja miejsc pamięci na terenie powiatu.

5.4.1.6. Kościoły – najcenniejsze zabytki powiatu

Kościoły należą do najcenniejszych zabytków powiatu. Część z nich ze względu na czas powstania, pozostałe - ze względu na walory architektoniczne i często, osobę ich architekta. Trzy obiekty reprezentują odległe czasy historyczne: kościoły w Broku, w Andrzejewie i zespół klasztorny z kościołem w Zarębach Kościelnych.

Brok, kościół pw. św. Andrzeja, wzniesiony w latach 1542-1560 przez warsztat Jana Baptysty z Wenecji, z późniejszymi kaplicami i kruchtą zachodnią. Uszkodzony podczas II wojny światowej, odrestaurowany ok. 1945 r. i w latach 1969-1971; podczas restauracji odsłonięto polichromię z XVI w., w późniejszych czasach zatynkowaną.

Architektura kościoła jest wyrazem tendencji charakteryzujących budownictwo prowincjonalne Mazowsza w XVI w., czyli połączenie ogólnego planu budowli na wzór późnogotycki z detalami renesansowymi, a także z nowym sposobem rozwiązania kwestii sklepień wnętrza budowli - dekorowanych formą geometrycznych kasetonów. Autor kościoła, Jan Baptysta Wenecjanin zastosował w kościele elementy architektoniczne, które powtórzył w tzw. grupie pułtuskiej, w skład której wchodzi kościoły w: Ciekosynie, Brochowie, Pułtusk i Chruślinie. Jest to jedyna tego typu budowla w północno-wschodniej części Mazowsza.¹⁰

Kościół orientowany, jednonawowy, na rzucie prostokąta, z węższym prezbiterium zamkniętym półkolistą apsydą, z zakrystią przy ścianie południowej. Do wschodnich przęseł nawy przylegają prostokątne kaplice, na osi elewacji zachodniej - kruchta. Naroża ścian ujęte szkarpami, nad którymi taśmowy, tynkowany fryz, w zwieńczeniu - wydatny gzyms wsparty na ceglanych kroksztynach. Okna zamknięte półkoliście, w profilowanych opaskach, w kruchcie - półkoliście zamknięte, uskokowy portal drzwi. Szczyty nawy i prezbiterium - kotarowe, uskokowe, o konturze zakreślanych odcinkami kół, wieloosiowe, rozczłonkowane w czterech strefach pilasterkami, pomiędzy którymi płytkie wnęki zamknięte półkoliście profilowanymi gzymsami; tynkowane. Szczyty kaplic schodkowe.

Wnętrze nawy i prezbiterium rozczłonkowane ślepyimi arkadami wspartymi na przyściennych filarach. Wokół nawy i prezbiterium, powyżej gzymsu - pasy arkadowych nisz w profilowanych opaskach, sklepionych

⁹ Nierychlewska A., Zapomniany cmentarz żołnierzy rosyjskich i niemieckich z czasów Wielkiej Wojny w Nagoszewce Drugiej, gm. Ostrów mazowiecka, woj. Mazowieckie, w: Studia i Materiały, Raport 15, 281-297, file:///C:/Users/Bo%C5%BCena%20Danielska/Downloads/Nierychlewska%202020-2.pdf (dostęp: 17.06.2023)

¹⁰ Grabowski T., Kościół parafialny w Broku i jego problematyka konserwatorska na przestrzeni ostatniego, stulecia, w: Studia Łomżyńskie, 24, 2013, 221-236

hemisferycznie. Nad nawą i prezbiterium sklepienia kolebkowe dekorowane geometryczną siecią kolistych kasetonów, apsyda sklepiona konchowo.

Andrzejewo, kościół pw. Wniebowzięcia NMP, swą obecną formę uzyskał w wyniku długotrwałego procesu budowlanego. W latach 1526-1605 powstał korpus, prezbiterium i pierwsza kondygnacja wieży, przed 1612 r. - kaplica św. Anny, w latach 1788-1806 chór muzyczny, w 1 poł. XIX. w. - drewniana kondygnacja wieży, w latach 1992-1994 zastąpiona murowaną.

Kościół jest jednym z najdalej wysuniętych na wschód zachowanych gotyckich kościołów mazowieckich. Dostawiona od zachodu wieża, ściśle związana z architekturą kościoła, stanowi przedłużenie nawy głównej - taki sposób sytuowania wieży wzorowany jest na krzyżackiej architekturze sakralnej. Prezbiterium i zakrystia kościoła posiadają sklepienie gwiaździsto-sięciowe z żebrem przewodnim, nawiązujące do zasad budownictwa stosowanych powszechnie w architekturze Prus i Pomorza.

Kościół trójnawowy, czteroprzęsłowy, z trójprzęsłowym, prosto zamkniętym prezbiterium i wieżą w fasadzie. Nawa i prezbiterium nakryte jednokalenicowym dachem dwuspadowym, niskie nawy boczne nakryte pulpitowo. Kościół oszkarpowany, otwory okienne zamknięte odcinkiem łuku i łukiem pełnym. Ściany murowane z cegły ceramicznej, mur w wątku wendyjskim, w dolnych partiach ścian dekoracje zendrówką. Ościeża okien, kaplica i kruchta tynkowane. W nawie stropy drewniane kasetonowe, w prezbiterium sklepienie ceglane sieciowo-gwiaździste.

Przy kościele znajduje się założenie plebańsko-ogrodowe, cenne ze względu na skąd przestrzenny, teren sadu owocowego i parku z dwoma stawami i zatoką nad rzeką Broczek oraz układ ciągów komunikacyjnych.

Zaręby Kościelne, kościół pw. św. Apostoła Szymona i Judy Tadeusza, w zespole poreformackiego klasztoru, wybudowany wraz z klasztorem w latach 1765-1774, rozbudowany w XIX w. o dzwonnice i kaplicę pogrzebową. Restaurowany w 1904 r. - dobudowano nawę boczną oraz zmieniono dach. Klasztor połączony jest z kościołem ścianą północną. Przed kościołem - czworoboczny dziedziniec otoczony murem z tynkowaną bramą z XVIII w., na którym znajdują się: kolumna tokańska wystawiona w 1805 r., figura MB Niepokalanie Poczętej z 1862 r. oraz kostnica z 1961 r.

Kościół murowany, tynkowany, dwukondygnacyjny, złożony z korpusu z nawą główną, prezbiterium i zakrystią - krytych jednokalenicowym dachem dwuspadowym oraz niższej nawy bocznej nakrytej pulpitowo. Nad prezbiterium sygnaturka. Nawa główna szeroka, prostokątna, ścięta w narożach, boczna - dwukrotnie węższa. W tylnym przęśle prezbiterium - zakrystia i nad nią - chór zakonny; od południa arkadowe przejście do klasztoru, w górnych kondygnacjach ścian - łóże w grubości muru doświetlone półkoliście zamkniętymi oknami. Pod kościołem - sklepienie krypty. W nawie sklepienie żeglaste na gurtach, w prezbiterium - kolebkowe z lunetami, w nawie północnej kolebkowo-krzyżowe na gurtach.

Fasada trójkondygnacyjna, zwieńczona szczytem ujętym w spływy wolutowe, rozcłonkowana pilastrami tokańskimi i zróżnicowanymi w proporcjach i kształtach blendami. Druga i trzecia zwieńczone górowanym belkowaniem, osłoniętym okapem. Środkowa oś zaakcentowana pseudoryzalitem, drzwi zamknięte odcinkowo, w profilowanym obramieniu, ze zwieńczeniem rozbudowanym do parapetu okna piętra. Okna zamknięte półkoliście i odcinkowo, w profilowanych opaskach.

Do południowej elewacji kościoła przylega klasztor - budynek na rzucie zbliżonym do kwadratu, z czworobocznym wirydarzem pośrodku, dwukondygnacyjny, nakryty dwuspadowymi dachami, jednotraktowy wzdłuż krużganków. Zewnątrz, w narożniku południowo-zachodnim - potężna szkarpa. Kondygnacje rozdzielone gzymsem kordonowym. Okna zamknięte półkoliście z uskokiem, w obramieniu uszakowym z grubo profilowanego gzymsu o falistej linii.

Pozostałe kościoły powiatu ostrowskiego to obiekty z 4 ćw. XIX i 1 ćw. XX w. oraz powojenne. Znacznymi walorami architektonicznymi charakteryzują się kościoły neogotyckie: monumentalne, o znacznie rozcłonkowanej bryle, bogate architektonicznie, wzniesione przez znanych architektów: kościoły w Ostrowi Mazowieckiej, Jasienicy, Zuzeli, Wąsewie oraz w Małkini Górnej.

Ostrów Mazowiecka, kościół pw. Wniebowzięcia NMP, wybudowany w latach 1885-1894 wg projektu F. Nowickiego i B. Schmidta, przez budowniczego W. Colonnę-Czosnowskiego z Warszawy. Orientowany, trójnawowy na rzucie prostokąta, z trójbocznie zamkniętym prezbiterium ujętym parą aneksów (kaplica i zakrystia), z wąską fasadą zwieńczoną trójkątnym szczytem, ujętą dwoma wieżami, wpisanymi w zachodnie przęsła naw bocznych. Na osi fasady i w przyziemiu elewacji północnej i południowej wież - kruchty. Kościół murowany z cegły, oszkarpowany, ściany przeprute ostrołucznymi oknami, zwieńczone gzymsem podciętym fryzem arkadkowym. Wewnątrz sklepienia krzyżowe i kolebkowo-krzyżowe, w kaplicy i kruchtach gwiaździste. Między nawami ostrołuczne arkady, wsparte na filarach opiętych słupkami. Obok kościoła - wolnostojąca, murowana z cegły dzwonnica z końca XIX w.

Jasienica (gmina Ostrów Mazowiecka), kościół pw. Św. Rocha, wzniesiony w latach 1873-1880, układem wież zbliżony do poprzedniego, znacznie bogatszy w bryle i wystroju. Trójnawowy, na rzucie prostokąta: wysoka nawa główna nakryta dwuspadowo. Nawy boczne niskie, pod daszkami pulpitowymi. Elewacje opięte szkarpami, nad dachami naw bocznych - łuki przyporowe. Prezbiterium - od południa - zamknięte trójbocznie, ujęte licznymi aneksami. Wąska fasada zwieńczona trójkątnym szczytem, ujęta dwoma wieżami na rzucie kwadratu, wielobocznymi w górnych kondygnacjach., częściowo wpisanymi w obrys naw bocznych. Ściany murowane z cegły, przeprute niskimi, ostrołucznymi oknami, szkarpy i sterczyny, ramowe podziały ścian i wieży, opaski w archiwoltach okien oraz portale - tynkowane. Portal główny ze zwieńczeniem w formie wimpergi, ujętej w sterczynę. Obok - dzwonnica wolnostojąca, murowana z cegły, z końca XIX w.

Z tego okresu pochodzą również skromniejsze kościoły w Starym Lubotyniu i w Zarębach Kościelnych.

Stary Lubotyń, kościół pw. Nawiedzenia NMP, wzniesiony w latach 1887-1895, zniszczony częściowo w 1944 r., odbudowany w 1948 r. (obniżenie wieży). Jest murowany z cegły, trójnawowy, z wieżą na osi fasady, opięty szkarpami, ze sterczynami wieńczącymi szkarpy narożne. Trójnawowe, wysokie wnętrza dzielone filarami opiętymi słupkami; w nawach i prezbiterium - sklepienie gwiaździste, w kruchcie kolebka z lunetami.

Zaręby Kościelne, kościół pw. św. Stanisława, wzniesiony w latach 1882-1890. Orientowany, jednonawowy, na rzucie krzyża łacińskiego, z trójbocznie zamkniętym prezbiterium, ujętym parą zakrystii. W zachodnim przęsle nawy - kruchta w przyziemiu wieży, flankowana skarbczykiem i schodami na wieżę - płytkim ryzalitem wysuniętą przed lico fasady. Ściany murowane z częściowo obrobionych bloków granitowych i cegły ceramicznej, detal ceglany: lizeny i ostrołuczne archiwolty - w prezbiterium, w części tynkowane: lizeny, opaski okien, profilowany gzyms wieńczący, naroża ryzalitu wieży i jej górne kondygnacje. Wewnątrz strop drewniany, z deskowanym pułapem, w prezbiterium sklepienie pseudokonchowe.

Kolejne dwa kościoły zaprojektowane zostały przez czołowego architekta polskiego końca XIX i początku XX w. - Józefa Piusa Dziekońskiego, budowniczego wielu neogotyckich kościołów, zwłaszcza na Mazowszu i na Podlasiu, m.in. katedra w Białymstoku, kościoły: w Rzekuniu, Wąsewie, Kołbieli, Kosowie Lackim, Rykach i Długosiodle. Obydwa prezentują wybitne walory architektury neogotyckiej.

Zuzela, kościół pw. Przemienienia Pańskiego, wzniesiony w latach 1908-1913 wg proj. J.P. Dziekońskiego, częściowo zniszczony w 1944 r., odbudowywany do 1967 r. Obiekt o malowniczo ukształtowanej, znacznie rozczłonkowanej w partii prezbiterium bryle i przestronnym, monumentalnym wnętrzu.

Kościół murowany z cegły, trójnawowy, na rzucie krzyża łacińskiego, z transeptem i nieco niższym od korpusu, zamkniętym poligonalnie prezbiterium. W narożach między prezbiterium a ramionami transeptu - niskie parterowe aneksy - zakrystia i skarbiec. W skrzyżowaniu dwuspadowych dachów nawy głównej i transeptu - sygnaturka; dachy osłonięte schodkowo-sterczyńskimi, kotarowymi szczytami rozczłonkowanymi lizenami i blendami. Kościół oszkarpowany, między szkarpami smukłe, ostrołucznie zamknięte okna. W fasadzie trzy ostrołuczne otwory wejściowe w portalach o schodkowo profilowanych węgarach; między nimi lizeny.

Nawa główna i nawy boczne przesklepione są sklepieniami krzyżowo-żebrowymi, o żebrach spływających na ceglane słuszki wielobocznych filarów wspierających ostrołuczne arkady rozdzielające nawy; w krzyżu kościoła sklepienie gwiazdźiste, w prezbiterium - sieciowe.

Wąsewo, kościół parafialny pw. Narodzenia NMP, wzniesiony w latach 1912-1920 wg proj. J.P. Dziekońskiego, w 1944 r. uległ częściowemu zniszczeniu, został odbudowany w 1947 r., w latach 50. XX w. we wnętrzu wykonano freski wg proj. prof. Przeworskiej. Kościół pełni funkcję Sanktuarium Maryjnego. Obok murowana plebania z 2 poł. XIX w.

Kościół neogotycki, orientowany, trójnawowy, na rzucie krzyża łacińskiego, z transeptem i nieco niższym od korpusu prezbiterium o szerokości nawy głównej, zamkniętym półkoliście, otoczonym niskim obejściem. W narożach między obejściem a ramionami transeptu - niskie parterowe aneksy - zakrystia i skarbiec. Nawy boczne o połowę węższe od nawy głównej, z wieżami nad zachodnimi przęsłami. Pięciokondygnacyjne wieże - ujmujące wąską fasadę wysuniętą płytkim ryzalitem, zwieńczoną trójkątnym szczytem - w trzech dolnych kondygnacjach na rzucie prostokąta, w dwóch górnych - na rzucie ośmioboku, zwieńczone są wysokimi ostrosłupowymi hełmami łamanymi. Kalenicę korpusu nawowego wieńczy sygnaturka. Bryła oszkarpowana.

Przyziemie kościoła wzniesione jest z ciosów granitowych, wyższe partie z cegły. Fasada dwukondygnacyjna, z trzema wejściami; wejście główne ujęte parą boniowanych filarów dźwigających masywne konsole balkonu osadzonego w drugiej kondygnacji, dostępnego z obszernej wnęki zamkniętej łukiem pełnym. Po bokach i w zwieńczeniu - kompozycja z tynkowanymi blend. Kondygnacje rozdzielone wydatnym gzymsem osłoniętym okapem, w zwieńczeniu drugiej kondygnacji szeroki fryz rombowy z cegły na tynkowanym tle. Nawa główna i boczne przesklepione kolebkami, w ramiona transeptu - sklepienia kryształowe, w prezbiterium, zakrystii, skarbcu i kruchtach - kolebkowe z lunetami, zaś w obejściu apsydy - sklepienie kolebkowe.

Małkinia Górna, kościół parafialny pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa, wzniesiony w latach 1907-1909, według projektu Karola Jankowskiego i Franciszka Lilpopa. Kościół o architekturze stanowiącej transformację form neogotyckich i neoromańskich w duchu modernizmu. We wnętrzu secesyjna polichromia prof. E. Trojanowskiego z 1912 r.

Kościół o znacznie rozczłonkowanej, nietypowej bryle: jednonawowy, na rzucie prostokąta, oszkarpowany, z wąskim, poligonalnie zamkniętym prezbiterium, ujętym dwukondygnacyjną kaplicą i zakrystią - tworzącymi pseudotransept. Po bokach, wzdłuż nawy - dwa rzędy niskich kaplic rozmieszczonych między szkarpami, nakrytych pulpitem. W części zachodniej - poprzeczny, szerszy i wyższy od korpusu masyw zachodni, z wieżą na rzucie prostokąta, w górnej kondygnacji - o ścietych narożach, nakrytą ostrosłupowym, stromym hełmem. Między ścianami wieży a ścianami skrzydła zachodniego - skośne kruchty, opracowane analogicznie do kruchty zachodniej: otwarte okrągłoluczną arkadą o wielokrotnie profilowanych węgarach, w narożach ujęte skośnymi filarkami zwieńczonymi namiotowym daszkiem. Kościół wraz detalami murowany z cegły, w dekoracjach zestawionej z tynkowanymi, różnokształtnymi blendami i płycinkami: w nadłuczcu otworów drzwi i okien nawy, w zwieńczeniu ścian kaplic, w zwieńczeniu filarów i sterczyn, oraz w szczycie wieży - tu trójkątny szczyt wieńczący arkadowe triforium, dekorowany rombowa siatką na tynkowanym tle.

Kościółowi towarzyszy plebania wzniesiona w latach 1909-1910, według projektu architektów Karola Jankowskiego i Franciszka Lilpopa, jako część realizacji zespołu sakralnego, w skład którego weszły: kościół, plebania i budynki gospodarcze.

Nietypowy jest kościół w Komorowie pw. św. Józefa Biskupa i Męczennika - garnizonowy, obecnie wojskowo-cywilny, wzniesiony w latach 1926-1929 na potrzeby Szkoły Podchorążych Piechoty. Jego eklektyczna forma została znacznie uproszczona, w duchu funkcjonalizmu. Kościół jest murowany, tynkowany, na rzucie prostokąta, niski, nakryty dwuspadowym dachem z sygnaturką, osłoniętym kotarowym szczytem o neobarokowym charakterze. Ściany przeprute prostokątnymi oknami, rozczłonkowane podziałami ramowymi, na które nałożone zostały płaskie szkarpy, zwieńczone mocno wyładowanym gzymsem. Otwór

drzwi arkadowy w opasce, nad nim koliste okno. Wnętrze jednoprzestrzenne nakryte spłaszczoną kolebką na gurtach spływających na pilastry, których głowice wpisane są w wysokie, pełne belkowanie.

Nur, kościół pw. św. Jana Apostoła, wzniesiony w 2 poł. XIX w., został zniszczony w czasie II wojny światowej. Odbudowano go w latach 1949-1966. Przy kościele znajduje się drewniana plebania wzniesiona w 1929 r. w stylu dworcowym z użyciem form neobarokowych. W 1944 r. budynek częściowo zniszczony podczas wysadzania kościoła parafialnego, odbudowany został w końcu lat czterdziestych XX w.

5.4.1.7. Zabytki techniki

Zabytki techniki są również bardzo istotne dla wizerunku krajobrazu kulturowego, świadcząc o zdobyczach technicznych i gospodarce regionu w czasach historycznych.

Na rolniczym terenie powiatu ostrowskiego jest ich stosunkowo niewiele. Najczęściej występowały tu młyny, z których zachowało się kilka. Dwa znajdują się w Broku: wiatrak typu koźlak - wg informacji mieszkańców - sprowadzony z Białorusi i wiatrak typu holender, przeniesiony z okolic Broku na teren ośrodka Binduga. We wsi Drewnowo-Ziemaki (gmina Boguty Pianki) znajduje się zagroda młynarza: wiatrak typu koźlak oraz chata z końca XIX w. Zabytkowe obiekty są własnością Muzeum Rolnictwa im ks. K. Kluka w Ciechanowcu i stanowią jedną z wielu ekspozycji plenerowych działu budownictwa (Skansen Mazowiecko-Podlaski).

W Daniłowie i Treblince (gmina Małkinia) znajdują się młyny wodne, z których drugi wraz z drzewostanem wpisany jest do rejestru zabytków. Stanowią przykład XIX-wiecznej przemysłowej architektury ludowej charakterystycznej dla Podlasia. W Ostrowi Mazowieckiej przy ul. Lubiejewskiej znajduje się młyn parowy z 1900 r. W gminie Stary Lubotyń, w Podbielku znajduje się drewniany młyn wodny nad rzeką Orz (lata 20. XX w.), w konstrukcji słupowo-ryglowej szalowanej deskami, w Gniazdowie - młyn motorowy (lata 30. XX w.) zbudowany w konstrukcji ryglowej z ceglanym wypełnieniem, w Lubotyniu - młyn motorowy (1946).

Na terenie miasta Ostrów Mazowiecka obiektami przemysłowymi są: fabryka cukierków - murowana, z ok. 1900 r., oraz murowany budynek fabryki zatrząsków z ok. 1900 r. (ul. Słowackiego).

5.4.1.8. Zabytki budownictwa obronnego

Na terenie powiatu znajdują się pozostałości Linii Mołotowa. W 1939 r., po wybuchu II wojny światowej, w wyniku paktu Ribbentrop - Mołotow, część gmin obecnego powiatu (m.in. Szulborze Wielkie, Zaręby Kościelne, część gmina Ostrów Mazowiecka) znalazła się pod okupacją radziecką i została włączona do ZSRR. Przez teren gmin przebiegał fragment pasa radzieckich umocnień, ciągnących się wzdłuż granicy z III Rzeszą. Budowa rozpoczęła się latem 1940 r. i została przerwana atakiem wojsk hitlerowskich na ZSRR w czerwcu 1941 r.

Są to schrony i umocnienia należące do Zambrowskiego Rejonu Umocnionego, na terenie gminy Szulborze Wielkie składające się z 17 schronów bojowych tzw. kaponier typu DOT4, na terenie gminy Ostrów Mazowiecka - 14 schronów, w gminie Zaręby Kościelne - schrony wzdłuż drogi i w lasach w pobliżu Podbiela, Rabąd, Żochowa. Większość została zniszczona w wyniku działań wojennych lub została wysadzona ładunkami wybuchowymi od wewnątrz, ale niektóre zachowały się w dobrym stanie. Zachowały się w nich elementy pancerne strzelnic, studnie wewnętrzne, przy niektórych rowy okalające bunkry.

5.4.2. Zabytki ruchome

Zabytki ruchome na terenie Powiatu Ostrowskiego to głównie wyposażenie kościołów, zbiory muzeów i izb pamięci, zabytki sztuki sepulkralnej, a także obiekty małej architektury - figury, krzyże i kapliczki przydrożne.

Nietypowym zabytkiem ruchomym wpisanym do rejestru zabytków jest wrak bocznołowego statku parowego z końca XIX w., zalegający na rzece Bug w miejscowości Brok.

Większość kościołów neogotyckich posiada elementy wyposażenia pochodzące ze starszych budowli funkcjonujących w ich miejscu w czasach wcześniejszych. Często są to obiekty cenne ze względów artystycznych i historycznych. Poniżej - najcenniejsze obiekty z wyposażenia kościołów:

- Andrzejewo, kościół pw. Wniebowzięcia NMP: figura Chrystusa Zmartwychwstałego (pocz. XVII w.), ołtarz główny (1701) z dwoma obrazami (XIX w.) i rzeźbami śś. Andrzeja, Bartłomieja, Katarzyny, Michała Archaniola (1730), chrzcielnica (XVIII w.), cztery ołtarze boczne (1819), obrazy pozaołtarzowe: św. Bartłomieja (ok. 1730), epitafia (1648 i 1671), 7 siedem barokowych ornatów i kapa (1780), renesansowy kielich (k. XVI w.) i puszka (1620).
- Brok, kościół pw. św. Andrzeja: ślady polichromii (poł. XVI w.), chrzcielnica (1682) z miedzianą misą i kropielnicę granitowe (XVI w.), wyposażenie barokowe (1 poł. XVIII w.): architektoniczny ołtarz główny z rzeźbami śś. Jana Nepomucena i Jana Kantego oraz obrazem Chrystusa Ukrzyżowanego, ołtarz boczny ukształtowany jako Drzewo Jessego z obrazem MB z Dzieciątkiem.
- Zaręby Kościelne, kościół pw. śś. Apostoła Szymona i Judy Tadeusza: barokowy ołtarz główny i ołtarze boczne prezentują typowe reformackie wyposażenie z czasów budowy kościoła, charakterystyczne z powodu ciemnego koloru drewna. Unikalnym zabytkiem jest złożona w podziemiach kościoła trumna ze zmumifikowanymi zwłokami fundatora kościoła (+ 1768).
- Ostrów Mazowiecka, kościół pw. Wniebowzięcia NMP posiada wyposażenie neogotyckie: ołtarz główny oraz boczne, ambona i konfesjonały. W ołtarzu głównym rzeźba Wniebowzięcia NMP (1896).
- Jasienica (gmina Ostrów Mazowiecka), kościół pw. Św. Rocha, wśród neogotyckiego wyposażenia z czasów budowy kościoła znajduje się gotycka rzeźba Matka Boska z Dzieciątkiem (pocz. XVI w.).
- Stary Lubotyń, kościół pw. Nawiedzenia NMP - barokowy murowany ołtarz główny z płaskorzeźbą MB i figurami śś. Piotra i Pawła i dwa drewniane ołtarze boczne (ok. 1700), barokowa nastawa szafy zakrystyjnej (1 poł. XVII w.), późnorenesansowa monstrancja wieżyczkowa (1638), kancjonał Jana Wężyka arcybiskupa gnieźnieńskiego (1627-1638) oprawny w deski i tłoczoną skórę oraz trzy ornaty (1 poł. XIX, XVI, XVIII w.).
- Stary Lubotyń, kaplica Św. Rocha: w większości późnobarokowe wyposażenie z XVIII w.: drewniany ołtarz główny z malowanym wizerunkiem Św. Rocha (XVII w.), ambona, dwa ołtarze boczne z obrazami: Matka Boska z Dzieciątkiem (1890), św. Katarzyna i św. Stanisław (1899), dwa konfesjonały (XVII i XVIII w.), kredens do przechowywania szat i naczyń liturgicznych (XVII w.).
- Zaręby Kościelne, kościół pw. św. Stanisława - neogotyckie wyposażenie z końca XIX w. oraz obraz MB malowany na desce (pocz. XVII w.) w ołtarzu głównym.
- Zuzela, kościół pw. Przemienienia Pańskiego: renesansowy kielich (1642), późnorenesansowy, srebrny krzyż ołtarzowy (1604), rokokowa monstrancja i gwiazda orderowa (XVIII w.), ornat (XVI w.) zdobiony kolumną z brokatu aksamitnego w kolorze biało-amarantowym.
- Wąsewo, kościół parafialny pw. Narodzenia NMP: obraz Matki Boskiej Wąsewskiej (1 poł. XVIII w.) i ok. 30 tabliczek wotywnych (XVIII w., 1 poł. XIX w.); wśród plaketek o zróżnicowanym poziomie artystycznym wyróżnia się wyrób złotnika warszawskiego Karola Malcza (1863).

- Małkinia Górna, kościół parafialny pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa - we wnętrzu secesyjna polichromia prof. E. Trojanowskiego (1912). Większość wyposażenia wymieniona została na współczesne w latach 2010-2015: witraże, ołtarze boczne, konfesjonały i ławki.
- Prostyn, w kościele - sanktuarium znajdują się elementy wystroju pochodzące ze starszego kościoła. W ołtarzu głównym znajduje się późnogotycka rzeźba Świętej Trójcy, wykonana prawdopodobnie przez Wita Stwosza lub jego uczniów na przełomie XV i XVI w.) już w 1513 r. znana, jako słynąca cudami oraz obraz MB z Dzieciątkiem - kopia obrazu Bartolome Murilla, wykonana we Florencji przez Alfonsa Boschi (1615-1649) oraz figura św. Anny z NMP.
- Nur, w powojennym kościele pw. św. Jana Apostoła w ołtarzu głównym znajduje się obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem (1 poł. XVII w.) w sukience z blach srebrnych.

Ważnym elementem krajobrazu kulturowego powiatu są kapliczki i krzyże przydrożne. Ustawiane są na skrzyżowaniach dróg i rozdrożach, w przydomowych ogródkach, w miejscach ważnych dla społeczności lokalnej. Jest to stary zwyczaj praktykowany na całym Mazowszu. Dominują krzyże przydrożne, ale i kapliczki współczesne - betonowe. Krzyże wykonane są z drewna, żelazne, z metalowych rurek, osadzone na cokole zwykle wykutym z kamienia. Często są krzyże z niewielką metalową postacią Chrystusa umieszczoną na przecięciu belek, czasem pod małym daszkiem, łukowato wygiętym, ochraniającym figurkę przed deszczem.

Wśród starych kapliczek występują różnorodne formy murowane w postaci, ustawionych na cokole opatrzonym okolicznościowym napisem i czasem datą, słupów, filarów bądź prostopadłościennych budowli z małymi wnękami, w których umieszczane są rzeźby lub obrazy przedstawiające postacie boskie lub świętych. Kapliczki wieńczy daszek, dwuspadowy lub namiotowy, kryty blachą, deskami, lub murowany, tynkowany.

Kapliczki, figury i krzyże przydrożne z zasady ogradzane są dekoracyjnymi płotkami oraz obsadzone grupami niskiej i wysokiej zieleni. Dominuje w nich kult Matki Bożej Wniebowziętej i Matki Bożej z Dzieciątkiem oraz Jezusa Miłosiernego.

Występują we wszystkich gminach powiatu, nie wszystkie ujęte są w gminnych ewidencjach zabytków. W gminie Szulborze Wielkie znajduje się ponad 40 kapliczek, w gminie Stary Lubotyń stoją na wszystkich niemal rozstajach dróg. W Andrzejewie najpiękniejszą jest kapliczka na wprost cmentarza, z XIX w. - murowana na wysokim cokole w formie wybruszonego filara. We wsi Prostyn kapliczki są typowymi obiektami sztuki ludowej - murowana kaplica z rzeźbą Chrystusa Ukrzyżowanego z 1835 r., kaplica z figurą Chrystusa Frasobliwego z XIX w., kaplica św. Anny z XIX w.

Zabytki ruchome w muzeach - na terenie powiatu znajduje się kilka instytucji muzealnych prowadzonych przez osoby prywatne i przez instytucje. Część z nich - w organizacji. Ochronę zabytków znajdujących się w muzeach organizuje Ustawa o Muzeach z dnia 21 listopada 1996 r., aktualizowana dnia 9 lutego 2022 r.

- Muzeum Lat Dziecięcych Prymasa Tysiąclecia we wsi Zuzela, miejsce urodzenia kardynała Stefana Wyszyńskiego - w zrekonstruowanym drewnianym budynku dawnej szkoły. W jednym z pomieszczeń odtworzono mieszkanie Państwa Wyszyńskich, w drugim - izbę szkolną z początku XX w.
- Muzeum Dom Rodziny Pileckich w organizacji, ul. Warszawska 4, Ostrów Mazowiecka. Prowadzone przez samorząd i MKiDN muzeum gromadzi zbiory związane z życiem i działalnością rotmistrza Witolda Pileckiego oraz dziejami Ziemi Ostrowskiej i Północno-Wschodniego Mazowsza.
- Muzeum Dewocjonaliów i Rzeczy Osobistych w Ostrowi Mazowieckiej, w organizacji, ul. Antoniego Bałdygi 12, utworzone przez osoby fizyczne.
- Muzeum Kresów i Ziemi Ostrowskiej im. Marzeny i Zbigniewa Banaszków w Ostrowi Mazowieckiej, ul. Lubiejewska 158, Ostrów Mazowiecka.

5.4.3. Zabytki archeologiczne

Od końca lat 70. XX w. wdrażany jest program AZP - Archeologiczne Zdjęcie Polski - podział terenu całej Polski na pola, na których prowadzi się archeologiczne badania powierzchniowe. Bardziej szczegółowe badania prowadzone są w formie badań ratowniczych i nadzorów archeologicznych nad pracami inwestycyjnymi. Przebadane stanowiska o znacznej wartości kulturowej wpisane są do rejestru zabytków. Pozostałe znajdują się w ewidencji zabytków archeologicznych. Nie jest to zbiór zamknięty i nie można wykluczyć, iż w wyniku dalszej weryfikacji i prowadzonych prac ziemnych uda się zidentyfikować nowe ślady działalności człowieka.

Historyczne Mazowsze, w tym teren obecnego powiatu ostrowskiego, pokryte przez puszcze, rzeki i bagna, było trudno dostępne dla wędrownych ludów plemiennych. Koczownicy epoki kamienia wędrowali głównie wzdłuż rzek w poszukiwaniu pożywienia. Mimo to najstarsze zlokalizowane ślady pobytu ludzi na terenie Powiatu Ostrowskiego pochodzą z okresu schyłkowego paleolitu (ok. 14 tys.-8 tys. lat p.n.e.) i zlokalizowane na stanowiskach w Obrytem i Nurze. Z okresu mezolitu pochodzi toporek z rogu jeleniego pochodzący sprzed 6 tys. lat znaleziony w Broku oraz kilka innych stanowisk.

Nieco liczniej reprezentowany jest neolit (ok. 5,5 tys.-1,9 tys. p.n.e.) - okres rewolucyjnych przemian w historii ludzkości. W neolicie pojawiła się umiejętność uprawy roślin i hodowli zwierząt, stałe osadnictwo i ceramika. Z okresu neolitu pochodzą znaleziska z kręgu kultury niemeńskiej, m.in. na terenie stanowisk położonych na nadbużańskiej skarpie w gminie Nur - w Kamiance, Nurze, Nurze Kolonii, Ołtarzach-Gołaczach i Zuzeli, w Kramkowie i Zaskowie nad Nurcem, a także z Ostrowi Mazowieckiej - siekiera krzemienista znaleziona datowana na koniec neolitu (ok. 2500 r. p.n.e.), stanowiska w Orle, Kałęczewie, Klukowie, Grądach i Rostkach Wielkich (gmina Małkinia Górna), w Budziszewie Kseksołach i Zarębach Koscielnych (gmina Zaręby Kośc.) i inne. Nadmienić trzeba, że ciągły charakter od schyłkowego neolitu po czasy nowożytności miało jedynie osadnictwo w okolicach Nura.

Epoka kamienia jest reprezentowana ogólnie w gminie Wąsewo (np. Bagatele, Choiny, Wąsewo czy Trynosy), podobnie w gminie Boguty-Pianki (Białe-Papieżę, Boguty-Milczki, czy Złotki-Przeczek).

Ślady osadnicze z przełomu neolitu i epoki brązu zlokalizowano ślady we wszystkich gminach powiatu.

Dominującą kulturą epoki brązu (1800-400 p.n.e.) była kultura łużycka (ok. 1300-400 p.n.e.), funkcjonująca również w starszej epoce żelaza. Wprowadziła zmianę systemu wierzeń i zwyczajów pogrzebowych - w miejsce cmentarzysk szkieletowych pojawiły się cmentarzyska ciałopalne. Na różnych terenach osiągnęła różne stopnie rozwoju. Stanowiska z epoki brązu zlokalizowano we wszystkich gminach, np. dwie osady w Kamiance i Kossakach, dwa cmentarzyska w Kamiance i Nurze Kolonii (gmina Nur), w Grębkach, Choinach, Rząśniku-Majdanie (gmina Wąsewo), w miejscowościach Orło, Małkinia Dolna, Głina, Kielczew (gmina Małkinia), Niemiry, Zakrzewie Kopijki (gmina Zaręby Kościelne).

W okresie żelaza (VII p.n.e.-375 n.e.), obejmującym okres halszacki, lateński i okres wpływów rzymskich, kontynuowała rozwój kultura łużycka, we wczesnym okresie lateńskim rozwijała się kultura pomorska (VII-II p. n.e.), kultura wielbarska (I-V w. n.e.), przeworska (III-V w. n.e.) - najsilniej rozwinięta w okresie wpływów rzymskich.

Najciekawsze znaleziska z okresu lateńskiego (450 p.n.e.-I w. n.e.) to groby jamowe w okolicach Gniazdowa (gmina Stary Lubotyn). Elementy ceramiki znajdowano w okolicach Nura, Świerży, Gniazdowa, Orła, Zuzeli i w innych miejscach, zwłaszcza w okolicy rzeki Bug, gdzie odnajdywano elementy naczyń rytualnych, bransolety, pierścienie, groty do strzał, bursztynowe paciorki, groby, itp.

Okres rzymski (I w. n.e.-ok. 375 r.): reprezentują znaleziska ze wszystkich gmin, m.in. cmentarzysko ciałopalne kultury przeworskiej w mieście Ostrów Mazowiecka, liczny materiał ceramiczny (m.in. fragmenty naczyń kultury przeworskiej) znalezione na stanowiskach w Choinach i Grądach (gmina Wąsewo), cmentarzysko z kręgu kultury wielbarskiej w Nurze oraz znaleziska odkryte na stanowiskach w Łęgu Nurskim, Nur Kolonia Wschodnia (stanowiska z okresu wpływów rzymskich wpisane do rejestru zabytków), Kamiance, Nurze, Obrytem, Ołtarzach-Gołaczach, Ślepowronach i Zuzeli.

Od ok. VIII w. tereny powiatu penetrowane były przez ludy bałtyjskie i słowiańskie. Na majdanie grodziska w Starym Lubotyniu odkryto fragmenty jednorodnej ceramiki z VIII-IX w., obok grodu - ceramikę z XI w. z licznymi cechami garncarstwa słowiańskiego.

Jak wspomniano ciągłość osadniczą od schyłkowego neolitu zachował rejon miejscowości Nur. We wczesnym średniowieczu, przypuszczalnie od X w. osadnictwo skupiało się również w rejonie wzdłuż rzeki Orz i Brok oraz między dolinami rzek: Bug i Nurzec. W X w., zapewne wraz z pojawieniem się wielkopolskich Piastów powstały pierwsze grody, strzegące przepraw na szlakach handlowych oraz towarzyszące im osady.

Np. w gminie Stary Lubotyń zlokalizowano zespół osadniczy z XI/XII w. znajduje się w widłach rzeki Orz i jej bezimiennego dopływu na terenie wsi Świerże-Chmielewo. Jest to grodzisko pierścieniowate oraz skupisko osadnicze wokół niego, liczące 17 stanowisk: st. 1 grodzisko, st. 2-5 osady przygodowe, st. 6-17 osady położone na polach należących do wsi Stary Lubotyń, Lubotyń-Włóki, Kosewo, Gniazdowo, Świerże, Chmielewo i Gumowo. Kompleks osadniczy składa się więc z grodziska, 4 osad przygodowych, 11 osad dalej położonych i jednego domniemanego cmentarzyska. Jak wspomniano - na majdanie grodziska, odkryto fragmenty jednorodnej ceramiki z VIII-IX w.

Ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego (XI-XIII w.) stwierdzono też na terenie osady odnalezionej w Strękowie i Strękowie Nieczykowskim (X-XI w., stan. wpisane do rejestru.) oraz na stanowiskach w Kamiance, Nurze, Obrytem, Strękowie, Ślepowronach, Zaszkowie i Zuzeli w gmina Nur. W gminie Wąsewo zlokalizowano je na stanowiskach w Bagatelach, Choinach, Grądach, Królach, Rynku, Wąsewie i Zastawiu, w gminie Małkinia: w Poniatowej, Grądach, Małkini Górnej i Dolnej, Klukowie, Glinie, Orle. W Ostrowi Mazowieckiej początek wczesnośredniowiecznego osadnictwa należy łączyć z funkcjonowaniem cmentarza „Żale” położonego w północnej części miasta przez różnych badaczy datowanego na okres od X-XI w. do poł. XII w.

We wszystkich miejscowościach odnotowano stanowiska osadnictwa średniowiecznego (XIV-XV) i nowożytnego. Średniowieczne osadnictwo dokumentują znaleziska np. w Ślepowronach i Ołtarzach - Gołaczach (XV w., rejestr zabytków) oraz w Nurze, znaleziska w paśmie osadniczym wzdłuż doliny górnego Broku od Świerży Zielonych po Zaręby Kościelne, Brewki Zakościelne i Nienalty Szymany, Pętkowo w gminie Zaręby Kościelne, w Ostrowi Mazowieckiej - nawarstwienia kulturowe miasta od XIII w. oraz teren dworu książęcego z I poł. XV., natomiast w gminie Wąsewo znaleziska ograniczają się do północnej części gminy i zlokalizowane są w Brzezienku, Przyborowiu-Kolonii, Mokrymlesie, Rząśniku Włociańskim, Wąsewie i Zastawiu.

5.5. Krajobraz kulturowy – dziedzictwo niematerialne

UNESCO definiuje dziedzictwo niematerialne, jako zwyczaje, przekaz ustny, wiedzę i umiejętności, które są uznane za część własnego dziedzictwa przez daną wspólnotę, grupę lub jednostki. Ten rodzaj dziedzictwa przekazywany jest z pokolenia na pokolenie i ustawicznie odtwarzany przez wspólnoty i grupy w relacji ich środowiskiem, historią i stosunkiem do przyrody. Dla danej społeczności dziedzictwo niematerialne jest źródłem poczucia tożsamości i ciągłości. Obejmuje tradycje i przekazy ustne, w tym język, sztuki widowiskowe, zwyczaje, rytuały i obrzędy świąteczne, wiedzę i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata oraz umiejętności związane z rzemiosłem tradycyjnym.

Kultura niematerialna powiatu ostrowskiego nie była dotąd przedmiotem kompleksowych badań naukowych. Powiat położony jest w obrębie ziemi nurskiej i traktowany łącznie z nim, jako teren Kurpiów. Jak wspomniano, na wyludniony przez wojny i epidemie teren, sprowadzono osadników zamieszkujących sąsiednią Puszcę Zieloną. W czasie akcji osadniczej, prowadzonej w XVIII w., na teren Puszczy Białej przybyło około 300 Kurpiów z rodzinami. Najwięcej osiedliło się we wsiach leśnych wschodniej części Puszczy Białej, czyli na terenach obecnego powiatu ostrowskiego. Ludność kurpiowska ze swą bogatą kulturą i obyczajowością wywarła ogromny wpływ na ukształtowanie tutejszej kultury. Pozostała część ludności

regionu przejmowała wzorce kurpiowskie i, łącząc ze swoją kulturą, rozwijała je w sposób nieco odmienny niż w sąsiedniej Puszczy Zielonej.

Postęp cywilizacyjny spowodował, że różne przedmioty dawnej materialnej kultury ludowej zachowały się szczątkowo. Unifikacji i modyfikacjom w dobie globalizacji podlega też kultura niematerialna. Dziś kultura ludowa Puszczy Białej znajduje się w stanie zaniku, choć niektóre jej treści w szczątkowej i zwykle zmodyfikowanej formie trwają nadal np. nadal w domach przechowuje się palmy wielkanocne, wianki z ziół poświęcone w oktawę Bożego Ciała czy bukiety zbóż i kwiatów święcone 15 sierpnia. Przypisywane są im cudowne właściwości: ochrona przed nieszczęściami, pomoc w chorobie lub np. podczas burzy. Palemki wielkanocne wykonane są zwykle z gałęzi wierzby i porzeczki, które kilka dni przed Niedzielą Palmową wkładane są w wodę. Gdy puszcza listki, przyozdabia się je kwiatami i święci w kościele.

Z Bożym Ciałem wiąże się zwyczaj święcenia małych wianuszków uwitych z ziół. Święci się je w oktawę, w czasie Mszy Świętej, w „ostatni nieszpór”. Dawniej wilo się 9 małych wianków, każdy z innego zioła: z rozchodnika, nawrotka, macierzanki, mięty, lipy, jaśminu, grzotki, przestachu, rosiczki. Kładziono je pod podwalinę zakładanych domów, pod pierwszy snop zwieziony do stodoły, dymem z wianków okadzano domy by chronić je od pioruna. W czasie burzy umieszczano je w oknie wraz z gromnicą i świętym obrazem.

„Równianka” zatknięta za święty obraz to mała kępka niezżętego zboża, z której łodyg plecie się „przepiórkę”, a obcięte kłosa przyozdabia kwiatami. Święci się ją w kościele 15 sierpnia, w święto Matki Boskiej Zielnej.

Mieszkańcy regionu chętnie pielgrzymują do sanktuariów w Osuchowej, Prostyni czy Wąsewie oraz uczestniczą w corocznych odpustach. Są to uroczystości kościelne organizowane ku czci świętych patronów parafii, ale towarzyszy im handel przykościelny. Są tu stragany z zabawkami i smakołykami, które można kupić tylko na odpustach; np. tzw. kozy - małe zwierzątka ulepione z ciasta.

Do najciekawszych dziedzin kultury ludowej Puszczy Białej należy drewniane budownictwo mieszkalne, z bogato rozwiniętym zdobnictwem, którego przykłady są coraz rzadsze. Formy architektoniczne wykazują silny związek z budownictwem drewnianym całego Mazowsza, lecz pod względem wielkości, proporcji, rozwiązań konstrukcyjnych i programu funkcjonalnego wnętrza chałupy stanowią kontynuację wzorów kurpiowskich. Charakterystyczną cechą budownictwa puszczańskiego jest zdobnictwo, które swoje apogeum osiągnęło w pierwszym ćwierćwieczu XX w. Na szczególną uwagę zasługują rogale (śparogi), wieńczące szczyty dachów, szczytowe belki pułapowe widoczne z ulicy, nadokienniki, drzwi, ganki osłaniające wejścia, szalunki szczytów dachu i węglów oraz różnego rodzaju listwy, wycinane nadokienniki, ażurowe listwy i inne detale umieszczane w szczytach dachów od strony ulicy.

Dla grupy ostrowskiej do chwili obecnej charakterystyczne są brogi na siano, stawiane zwykle w bezpośrednim sąsiedztwie zagród, stanowiące malowniczy element krajobrazu wiejskiego. Bardzo częstym elementem krajobrazu są drewniane krzyże i murowane kapliczki przydrożne.

Dla Puszczy Białej charakterystyczne były wycinanki jednobarwne i wielobarwne (wyklejanki), o kształcie ażurowych kół (gwiazdy), stylizowanych roślin i bukietów (zielka), wstęg, postaci ludzkich i zwierząt. Formą wycinanki były także misternie strzyżone papierowe firanki, wieszane w oknach lub używane do dekoracji obrazów wiszących na ścianach. Z papierowych kwiatów wiązano bukiety stawiane na ołtarzykach domowych i niezwykle efektowne korony, nakładane na ramy obrazów.

W regionie widać ślady kultury chłopskiej, ale i elementy kultury drobnoszlacheckich zaścianków. Tutejsi ludzie, potomkowie drobnego rycerstwa średniowiecznego, byli tu od zawsze, co najmniej od XV w. Najistotniejszym wyróżnikiem przynależności do szlachty jest ród, nazwisko i świadomość stanowa. Szlachta zagrodowa ma poczucie wartości, dużo wie o przeszłości i historii swego rodu, charakteryzuje ją głęboka religijność i przywiązanie do ziemi i ojczyzny.

5.6. Obiekty zabytkowe będące w gestii Powiatu Ostrowskiego

Zgodnie z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, na każdym właścicielu i posiadaczu zabytku spoczywają obowiązki wynikające z zasad sprawowania opieki nad zabytkami. Dbanie o stan zabytku, tym samym ponoszenie nakładów na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane, spoczywa na właścicielu i posiadaczu obiektu zabytkowego dysponującego tytułem prawnym do zabytku. W przypadku jednostki samorządu terytorialnego prowadzenie i finansowanie wspomnianych prac i robót jest zadaniem własnym. Pełna realizacja zadań z zakresu ochrony zabytków przez samorząd powiatu powinna przebiegać dwutorowo, uwzględniając poniższe priorytety:

- opieka nad zabytkowymi obiektami i obszarami, których właścicielem lub współwłaścicielem jest Powiat Ostrowski;
- kształtowanie przestrzeni publicznych oraz ochrona dziedzictwa kulturowego (w tym krajobrazu kulturowego) na całym obszarze Powiatu Ostrowskiego.

Powiat Ostrowski jako właściciel tych zabytków jest ustawowo zobligowany do opieki nad nimi, utrzymywania w dobrym stanie technicznym, prowadzenia remontów i bieżących konserwacji. Niezależnie od zapisów legislacyjnych powiat powinien dołożyć wszelkich starań, aby stan zabytków, jak i całej przestrzeni publicznej, wpływał pozytywnie na jakość życia mieszkańców, a turystów zachęcił do dłuższych pobytów.

W zasobie nieruchomości Powiatu Ostrowskiego jest jeden obiekt – Liceum Ogólnokształcące im. Mikołaja Kopernika w Ostrowi Mazowieckiej (ul. Tadeusza Kościuszki 36).

Zdjęcia nr 1, 2, 3. Liceum Ogólnokształcące im. Mikołaja Kopernika w Ostrowi Mazowieckiej (ul. Tadeusza Kościuszki 36), źródło: https://polska-org.pl/8170742,Ostrow_Mazowiecka,Liceum_Ogolnokształcace_im_Mikołaja_Kopernika.html (data dostępu 11.08.2023 r.)

Jest to budynek o znacznie rozczłonkowanej bryle, wydłużony wzdłuż osi północ-wschód - południe-zachód. Korpus trójkondygnacyjny z prostokątnym ryzalitem na osi fasady, lekko przedłużonym nad poziom dachu, zwieńczonym jednokondygnacyjną nadbudówką i węższą cylindryczną wieżyczką obserwatorium astronomicznego. Od frontu poprzedzony parterowym aneksem - w szerokości ściany - zwieńczonym tarasem ujętym murem balustradą. Elewacje boczne przedłużone w dwukondygnacyjne skrzydła na rzucie litery L -

każde. Dachy wysokie, czterospadowe, rozczłonkowane facjatkami: trójkątnymi i prostokątnymi nakrytymi trójspadowymi dachami. Dachy kryte ceramiczną dachówką; okapy dachów wysunięte, z podbitką; lico trójkątnych facjatek deskowane.

Ściany murowane, tynkowane, pod oknami parteru gzyms podokienny. Prostokątne drzwi główne z nadświetlem, poprzedzone schodami, osadzone w ryzalicie parterowego aneksu, ujęte parą filarów dekorowanych pseudoboniami, dźwigających trójkątny naczółek. Okna prostokątne, w wąskich, profilowanych opaskach; stolarka współczesna, dwudzielna z dwudzielnym nadświetleniem, czteropodziałowa. W nadbudówce ryzalitu okno koliste.

Elewacje tylne zryzalitowane, na osi korpusu płytki ryzalit klatki schodowej. Okna prostokątne, trójdzielne, wielopodziałowe, w opaskach, na piętrze osadzone po trzy na wspólnych gzymsach podokiennych, na parterze - zwieńczone półkolistymi blendami; na piętrze klatki schodowej wysokie okno zamknięte łukiem okrągłym.

W południowej części elewacji północno-wschodniej - prostopadłe do niej, wydłużone, parterowe skrzydło na rzucie prostokąta, połączone z elewacją niższym łącznikiem, nakryte dachem czterospadowym krytym ceramiczną dachówką. Okna wysokie, zamknięte łukiem okrągłym¹¹.

Stan zachowania bardzo dobry, remonty prowadzone na bieżąco z zachowaniem zabytkowych walorów architektonicznych; generalny remont przeprowadzony w 2012 r., m.in. wieżyczkę przekształcono w obserwatorium astronomiczne; w 2023 r. - remont tarasu.

5.7. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony

5.7.1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków

Na terenie Powiatu Ostrowskiego znajduje się 86 zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków, w tym 15 stanowisk archeologicznych (Tabela nr 1). Są to jedne z najcenniejszych elementów krajobrazu kulturowego na terenie powiatu. Obiekty te objęte są wszelkimi rygorami prawnymi wynikającymi z treści odpowiednich aktów prawnych, w tym przede wszystkim – rygorami ochrony konserwatorskiej wynikającymi z przepisów ustawy. Wszelkie działania podejmowane przy tego typu obiektach wymagają pisemnego pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków.

Liczba zabytków wpisanych do rejestru zabytków w poszczególnych gminach powiatu kształtuje się następująco:

- miasto Ostrów Mazowiecka – 14 obiektów,
- gmina Andrzejewo – 7 obiektów,
- gmina Brok – 9 obiektów,
- gmina Boguty-Pianki – 5 obiektów,
- gmina Małkinia Górna – 6 obiektów,
- gmina Nur – 10 obiektów,
- gmina Ostrów Mazowiecka – 11 obiektów,
- gmina Stary Lubotyń – 11 obiektów,
- gmina Szulborze Wielkie – 2 obiekty,
- gmina Wąsewo – 3 obiekty,
- gmina Zaręby Kościelne – 8 obiektów.

¹¹ Dzieniszewski J., Dobroński A. (red.), Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcące w Ostrowi Mazowieckiej, Ostrów Mazowiecka, 1999
Gimnazjum Koedukacyjne im. I. Mościckiego w Ostrowi Mazowieckiej, obecnie Liceum Ogólnokształcące im M. Kopernika, 1923-28

Tabela nr 1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków z terenu Powiatu Ostrowskiego

GMINA	ZABYTKI KOŚCIELNE	ZESPOŁY PALACOWE, DWORSKI,	DOMY	CMENTARZE, KAPLICE, NAGROBKI	PARKI	INNE	STANOWISKA ARCHEOLOGICZNE
miasto Ostrów Mazowiecka	1	-	5	2	1	5	-
Andrzejewo	1	1	-	3	2	-	-
Brok	1	-	2	2	2	1	1
Boguty-Pianki	-	-	3	1	1	-	-
Malkinia Górna	1	-	-	-	-	4	1
Nur	1	-	-	2	-	3	4
Ostrów Mazowiecka	2	3	-	2	2	2	-
Stary Lubotyń	1	-	-	1	-	-	9
Szulborze Wielkie	-	1	-	1	-	-	-
Wąsewo	1	-	-	1	1	-	-
Zaręby Kościelne	2	1	1	3	1	-	-

W tabelach poniżej przedstawiono obiekty z poszczególnych gmin powiatu wpisane do rejestru zabytków.

Tabela nr 2. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie miasta Ostrów Mazowiecka

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT	NR I DATA REJESTRU ZABYTKÓW
MIASTO OSTRÓW MAZOWIECKA			
1	Ostrów Mazowiecka	kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP, murowany, neogotycki z II poł. XIX w.	A-475, decyzja z dnia 7.07.1981 r.
2	Ostrów Mazowiecka	kamienica piętrowa wzniesiona w 1921 r.	A-494, decyzja z dnia 5.01.1983 r.
3	Ostrów Mazowiecka	gmach Banku Spółdzielczego ul. 3-go Maja 32, dawniej ul. Świerczewskiego 33	A-596, decyzja z dnia 29.11.1988 r.
4	Ostrów Mazowiecka	Dom Popa obecnie Dom z 1900 r., ul. 3-go Maja 57 dawniej ul. Świerczewskiego 57	A-597, decyzja z dnia 28.11.1988 r.
5	Ostrów Mazowiecka	budynek „Jatki” z 1902-1903 r., obecnie MDK, ul. Pocztowa 20	A-598, decyzja z dnia 28.11.1988 r.
6	Ostrów Mazowiecka	dom mieszkalny z 1928 r., ul. Wileńska 2	A-599, decyzja z dnia 28.11.1988 r.
7	Ostrów Mazowiecka	budynek mieszkalny z 1903 r., ul. St. Dubois 26	A-600, decyzja z dnia 28.11.1988 r.
8	Ostrów Mazowiecka	neobarokowy ratusz, ul. 3 Maja 66	A-617, decyzja z dnia 8.11.1995 r.
9	Ostrów Mazowiecka	kaplica cmentarna z ok. 1830 r.	A-626, decyzja z dnia 18.12.1998 r.
10	Ostrów Mazowiecka	budynek szkoły z 1923-27., ul. Kościuszki 36	A-632, decyzja z dnia 28.11.1988 r.
11	Ostrów Mazowiecka	budynek dawnej poczty obecnie budynek mieszkalno-usługowy z 1910 r., ul. Kościuszki 10	A-629, decyzja z dnia 28.11.1988 r.
12	Ostrów Mazowiecka	willa z 1913 r., obecnie budynek przychodnia, ul. 3-go Maja 67, dawniej ul. Świerczewskiego 67	A-630, decyzja z dnia 28.11.1988 r.
13	Ostrów Mazowiecka	park miejski, ul. 3-go Maja	A-510, decyzja z dnia 27.01.1984 r.

14	Ostrów Mazowiecka	cmentarz parafialny rzymskokatolicki, ul. Lubiejewska	A-561, decyzja z dnia 30.01.1986 r.
----	-------------------	---	-------------------------------------

Tabela nr 3. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie gminy Andrzejewo

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT	NR I DATA REJESTRU ZABYTEKÓW
GMINA ANDRZEJEWO			
1	Andrzejewo	kościół parafialny pw. św. Bartłomieja NMP z XV/XVI w. wraz z wystrojem wnętrza i najbliższym otoczeniem w promieniu 50 m	A-636, decyzja z dnia 8.12.1958 r.
2	Andrzejewo	założenie plebańsko-ogrodowe przy kościele parafialnym, na elementy zabytkowe składają się: cmentarz przykościelny, układ przestrzenny zabudowań plebańskich, teren sadu owocowego i parku z dwoma stawami i zatoką nad rzeką Broczkiem oraz układ ciągów komunikacyjnych	A-636, decyzja z dnia 27.01.1984 r.
3	Andrzejewo	część cmentarza rzymskokatolickiego	A-637, decyzja z dnia 9.06.1987 r.
4	Dąbrowa	dwór wraz z otoczeniem	A-640, decyzja z dnia 3.09.1990 r.
5	Pieńki Żaki	cmentarz z okresu I wojny światowej	A-638, decyzja z dnia 10.01.1996 r.
6	Załuski Lipniewo	cmentarz z okresu I wojny światowej z 1915 r.	A-639, decyzja z dnia 10.01.1996 r.
7	Zaręby Bolędy	park dworski	A-641, decyzja z dnia 24.03.1992 r.

Tabela nr 4. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie gminy Brok

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT	NR I DATA REJESTRU ZABYTEKÓW
GMINA BROK			
1	Brok	kościół pw. św. Andrzeja z XVI w. wraz z wystrojem wnętrza i otoczeniem w promieniu 50 m oraz dzwonnica przy kościele	A-385, decyzja z dnia 8.12.1958 r.
2	Brok	park o powierzchni 0,44 ha	A-385, decyzja z dnia 27.01.1984 r.
3	Brok	budynek drewniany z przełomu XVIII/XIX., konstrukcji zrębowej, oszalowany z dachem dwuspadowym, łamanym na szczytach, Plac Kościelny 11	A-439, decyzja z dnia 25.03.1977 r.
4	Brok	ruiny zamku Biskupów Płockich wzniesionego w XVII w. wraz z najbliższym otoczeniem w promieniu 100 m	A-390, decyzja z dnia 17.11.1959 r.
5	Brok	park o powierzchni 0,46 ha	A-390, decyzja z dnia 27.01.1984 r.
6	Brok	dom parterowy, murowany, zbudowany w XIX w., Plac Kościelny 5	A-451, decyzja z dnia 17.07.1978 r.
7	Brok	cmentarz parafialny rzymskokatolicki	A-550, decyzja z dnia 18.01.1986 r.

8	Brok	cmentarz żydowski	A-574, decyzja z dnia 22.01.1986 r.
9	Zamoście	osada późnolateńska	879, decyzja z dnia 30.11.1970 r.

Tabela nr 5. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie gminy Boguty-Pianki

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT	NR I DATA REJESTRU ZABYTEKÓW
GINA BOGUTY-PIANKI			
1	Boguty Pianki	cmentarz rzymskokatolicki (nieczynny)	A-643, decyzja z dnia 7.09.1987 r.
2	Drewnowo-Ziemaki	chata nr 11 z 1862 r., znajdująca się na południowym krańcu wsi	A-646, decyzja z dnia 13.11.1983 r.
3	Kamieńczyk-Ryciorki	chata z 1843 r., nr 18	A-645, decyzja z dnia 23.04.1981 r.
4	Konarze (d. Drewnowo-Konarze)	założenie parkowe	A-647, decyzja z dnia 16.02.1982 r.
5	Zawisty-Kruki (część wsi Zawisty)	chata z 1883 r. znajdująca się w północnej części wsi	A-644, decyzja z dnia 23.04.1981 r.

Tabela nr 6. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie gminy Małkinia Górna

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT	NR I DATA REJESTRU ZABYTEKÓW
GINA MAŁKINIA GÓRNA			
1	Małkinia Górna	budynek poczty, ul. Nurska 13	A-1666, decyzja z dnia 26.07.2021 r.
2	Małkinia Górna	kościół murowany pw. Najświętszego Serca Jezusowego, wybudowany w latach 1907-1909 r., według projektu Karola Jankowskiego i Franciszka Lilpopa wraz z ogrodzeniem, istniejącym drzewostanem i otoczeniem	A-413, decyzja z dnia 13.05.2005 r.
3	Małkinia Górna	murowany budynek plebanii wzniesiony w latach 1909-1910 r., według projektu Karola Jankowskiego i Franciszka Lilpopa	A-1185, decyzja z dnia 16.05.2013 r.
4	Orło	kapliczka żeliwna nagrobna z końca XIX w. wraz z płytą generała Andrzeja Kuczyńskiego	A-631, decyzja z dnia 12.10.1987 r.
5	Orło	ślady osady późnolateńskiej	868, decyzja z dnia 30.11.1970 r.
6	Treblinka	drewniany młyn wodny wraz z otaczającym drzewostanem	A-405, decyzja z dnia 22.03.1962 r.

Tabela nr 7. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie gminy Nur

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT	NR I DATA REJESTRU ZABYTEKÓW
GMINA NUR			
1	Łęg Nurski	osada z okresu wpływów rzymskich	895, decyzja z dnia 30.11.1970 r.
2	Kramkowo Lipskie	cmentarz z okresu I wojny światowej	A-649, decyzja z dnia 7.12.1994 r.
3	Nur	układ przestrzenny Nura	A-653, decyzja z dnia 4.07.1990 r.
4	Nur	plebania	A-653, decyzja z dnia 13.06.1989 r.
5	Nur	ślady osady z okresu wpływów rzymskich we wsi Nur Kolonia	873, decyzja z dnia 30.11.1970 r.
6	Ołtarze-Gołacze	ślady osady średniowiecznej	884, decyzja z dnia 30.11.1970 r.
7	Strękowo Nieczykowskie	osada wczesnośredniowieczna	894A, decyzja z dnia 30.11.1970 r.
8	Zuzela	kościół parafialny pw. Przemienienia Pańskiego	A-652, decyzja z dnia 28.12.1993 r.
9	Zuzela	budynek szkoły powszechnej	A-650, decyzja z dnia 21.06.1990 r.
10	Zuzela	kaplica cmentarna i zabytkowe nagrobki na cmentarzu rzymskokatolickim	A-648, decyzja z dnia 15.10.1987 r.

Tabela nr 8. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie gminy Ostrów Mazowiecka

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT	NR I DATA REJESTRU ZABYTEKÓW
GMINA OSTRÓW MAZOWIECKA			
1	Jasienica	murowany kościół z 1880 r.	A-627, decyzja z dnia 22.12.1998 r.
2	Jasienica	najstarsza część cmentarza katolickiego	A-534, decyzja z dnia 30.01.1986 r.
3	Jelonki	kaplica murowana z 2 poł. XIX w. znajdująca się na cmentarzu rzymskokatolickim	A-564, decyzja z dnia 30.01.1986 r.
4	Komorowo	układ urbanistyczny części zespołu dawnych koszar	A-1545, decyzja z dnia 3.10.2019 r.
5	Komorowo	kościół murowany z 1926 r. eklektyczny z elementami neobaroku wraz z figurą Matki Boskiej i otaczającym kompleksem drzew	A-478, decyzja z dnia 12.11.1981 r.
6	Komorowo	dwór murowany z 2 poł. XIX w.	A-519, decyzja z dnia 23.05.1984 r.
7	Komorowo	park o powierzchni 6,10 ha otaczający dwór	A-519, decyzja z dnia 1.12.1984 r.
8	Komorowo	aleja I Baonu Szkoły Podchorążych Piechoty, aleja II Baonu, budynek mauzoleum wraz z terenem otaczającym, znajdujące się na terenie Jednostki Wojskowej	A-763, decyzja z dnia 7.11.2007 r.

9	Stare Lubiejewo	dwór murowany wzniesiony w poł. XIX w., posiadający elementy architektoniczne stylu eklektycznego wraz z otaczającym go parkiem o powierzchni 2,7 ha	A-456, decyzja z dnia 24.11.1980 r.
10	Zalesie	dwór drewniany	A-1697, decyzja z dnia 7.04.2022 r.
11	Zalesie	park o powierzchni 3,5 ha	A-518, decyzja z dnia 27.01.1984 r.

Tabela nr 9. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie gminy Stary Lubotyń

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT	NR I DATA REJESTRU ZABYTEKÓW
GINA STARY LUBOTYŃ			
1	Chmielewo	ślady osady wczesnośredniowiecznej (st. III)	A-970, decyzja z dnia 6.01.1973
2	Chmielewo	ślady osady wczesnośredniowiecznej (st. II)	A-968, decyzja z dnia 6.01.1973 r.
3	Gniazdowo	ślady osady starożytnej	957, decyzja z dnia 2.01.1973 r.
4	Gniazdowo	ślady osady wczesnośredniowiecznej (st. II)	958, decyzja z dnia 2.01.1973 r.
5	Lubotyń Włóki	ślady osady wczesnośredniowiecznej	971, decyzja z dnia 6.01.1973 r.
6	Rogowo-Folwark	ślady osady starożytnej	959, decyzja z dnia 2.01.1973 r.
7	Rogowo-Folwark	ślady starożytnego cmentarzyska położonego na gruntach wsi Rogowo-Folwark i Kosewo	960, decyzja z dnia 2.01.1973 r.
8	Stary Lubotyń	kościół murowany, neogotycki z 1895 r.	A-620, decyzja z dnia 17.11.1997 r.
9	Stary Lubotyń	kaplica cmentarna z 2 ćw. XIX w.	A-627, decyzja z dnia 18.12.1998 r.
10	Świerże	ślady osady wczesnośredniowiecznej (st. II)	969, decyzja z dnia 6.01.1973 r.
11	Świerże	grodzisko wczesnośredniowieczne położone na granicy wsi Świerże i Chmielewo	967, decyzja z dnia 2.01.1973 r.

Tabela nr 10. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie gminy Szulborze Wielkie

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT	NR I DATA REJESTRU ZABYTEKÓW
GINA SZULBORZE WIELKIE			
1	Gostkowo	dwór	A-1041, decyzja z dnia 7.11.1986 r.
2	Mianówek	cmentarz wojenny z okresu II wojny światowej, obejmujący dwie zbiorowe mogiły ludności pochodzenia żydowskiego z jesieni 1941 r., cmentarz położony w lesie w pobliżu wsi	A-446, decyzja z dnia 30.12.1991 r.

Tabela nr 11. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie gminy Wąsewo

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT	NR I DATA REJESTRU ZABYTEKÓW
GMINA WĄSEWO			
1	Trynosy	park podworski o powierzchni 1,30 ha	A-517, decyzja z dnia 27.01.1984 r.
2	Wąsewo	kościół parafialny pw. NMP, murowany z 1913 r.	zabytków A-488, decyzja z dnia 2.02.1982 r.
3	Wąsewo	najstarsza część cmentarza parafialnego rzymskokatolickiego	A-538, decyzja z dnia 30.01.1986 r.

Tabela nr 12. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie gminy Zaręby Kościelne

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT	NR I DATA REJESTRU ZABYTEKÓW
GMINA ZARĘBY KOŚCIELNE			
1	Gąsiorowo	założenie parkowe	A-656, decyzja z dnia 21.07.1981 r.
2	Kosuty	dwór	A-657, decyzja z dnia 19.03.1987 r.
3	Skłody-Piotrowice	cmentarzisko kurhanowe zwane „żale”	780, decyzja z dnia 1.07.1968 r.
4	Zaręby Kościelne	zespół kościoła filialnego pw. św. Stanisława Bpa.: kościół 1882-1900 r., kaplica 1861 r., ogrodzenie cmentarza kościelnego	A-655, decyzja z dnia 5.12.1994 r.
5	Zaręby Kościelne	zespół d. klasztoru reformatów, w skład którego wchodzi: kościół pw. Imienia Jezusa, d. klasztor, drewniana dzwonnica, brama kościelna oraz kaplica pogrzebowa wraz z najbliższym otoczeniem	A-654, decyzja z dnia 2.03.1973 r.
6	Zaręby Kościelne	najstarsza część cmentarza parafialnego rzymskokatolickiego	A-660, decyzja z dnia 15.10.1987 r.
7	Stara Złotonia	dom nr 25 („dwór”), Złotonia Nowa	A-658, decyzja z dnia 13.06.1989 r.
8	Stara Złotonia	cmentarz rzymskokatolicki przykościelny	A-659, decyzja z dnia 30.12.1991 r.

5.7.2. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków

Zabytki ruchome to przede wszystkim obiekty wchodzące w skład wyposażenia kościołów i kaplic. Zasoby sztuki sakralnej obejmują wszystkie kategorie zabytków: malarstwo, rzeźbę oraz rzemiosło artystyczne z całym jego zróżnicowaniem (złotnictwo, sprzęty stolarskie, tkaniny, szkło, witrażownictwo, ludwisarstwo). Zabytki ruchome to również elementy wystroju budowli, posiadające cechy indywidualnych wytworów artystycznych lub rzemieślniczych. Należą do nich m.in.: rzeźby, płaskorzeźby, polichromie naścienne lub stropowe, mozaiki, sztukaterie i różnego rodzaju detal architektoniczny. Za zabytki ruchome uznaje się także obiekty małej architektury, wykazujące wysoki poziom warsztatu artystycznego lub rzemieślniczego, dokumentujący historyczne trendy, np.: rzeźby ogrodowe, pomniki, obeliski, słupy, krzyże i kapliczki przydrożne, nagrobki.

Na terenie Powiatu Ostrowskiego znajdują się zabytki ruchome. Część z nich została objęta ochroną prawną przez wpisanie do rejestru zabytków województwa mazowieckiego (Tabela nr 13). Głównie stanowią one wyposażenie kościołów. Ze względów bezpieczeństwa nie publikuje się szczegółowych danych dotyczących tych obiektów. Informacje można uzyskać w Mazowieckim Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Warszawie, Delegatura w Ostrołęce.

Tabela nr 13. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków z terenu Powiatu Ostrowskiego

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT	NR I DATA REJESTRU ZABYTEKÓW
GMINA ANDRZEJEWO			
1	Andrzejewo	wyposażenie kościoła w Andrzejewie	B-29, decyzja z dnia 27.05.1970 r.
GMINA BOGUTY PIANKI			
2	Boguty Piani	cztery obrazy z kościoła parafialnego p.w. Wszystkich Świętych	B-51, decyzja z dnia 15.12.2004 r.
3	Boguty Piani	trzy nagrobki znajdujące się na dawnym cmentarzu parafialnym	decyzja z dnia 03.04.2023 r.
GMINA BROK			
4	Brok	wyposażenie kościoła w Broku	B-76, decyzja z dn. 20.05.1985 r.
5	Brok	wrak bocznokołowego statku parowego z końca XIX w., zalegający w rzece Bug	B-416, decyzja z dnia 14.12.2016 r.
GMINA JASZENICA			
6	Jasienica	wyposażenie kościoła w Jasienicy	B-74, decyzja z dnia 27.09.2005 r.
GMINA MAŁKINIA GÓRNA			
7	Małkinia Górna	wyposażenie kościoła w Małkini Górnej	B-87, decyzja z dnia 11.03.1986 r.
8	Małkinia Górna	organy z projektem organowym znajdujące się w kościele parafialnym	B-584, decyzja z dnia 15.05.2020 r.
9	Małkinia Górna	malarstwo ścienne autorstwa Edwarda Trojanowskiego z 1912 r.	B-583, decyzja z dnia 12.06.2020 r.
10	Prostyń	wyposażenie kościoła parafialnego w Prostyni	B-10, decyzja z dnia 05.09.1970 r.
11	Prostyń	wyposażenie kościoła w Prostyni	B-61, decyzja z dnia 17.02. 2005 r.
12	Prostyń	wyposażenie kaplicy cmentarnej w Prostyni	B-11, decyzja z dnia 05.09.1970 r.
GMINA NUR			
13	Nur	wyposażenie kościoła w Nurze	B-20, decyzja z dnia 31.07.2003 r.
MIASTO I GMINA OSTRÓW MAZOWIECKA			
14	Ostrów Mazowiecka	wyposażenie kościoła parafialnego i kaplicy cmentarnej p.w. Św. Zofii	B-82, decyzja z dnia 22. 10.1985 r.
15	Ostrów Mazowiecka	macewy i fragmenty macew pochodzące z cmentarza żydowskiego, położonego pomiędzy ulicami Targowa, Władysława Broniewskiego i Karola Fryczego	B-575, decyzja z dnia 23.02.2021 r.
16	Ostrów Mazowiecka	pomnik Żołnierzy i Partyzantów z 1953 r., projektu Karola Tchorka	B-576, decyzja z dnia 13.04.2021 r.

17	Komorowo	piętnaście pomników królów, hetmanów i dowódców powstania listopadowego oraz pomnik Stanisława Moniuszki i fontannę z rzeźbą Kraka, autorstwa Wojciecha Durka, powstałych na początku lat 30-tych XX w.	B-148, decyzja z dnia 07.11.2007 r.
GMINA STARY LUBOTYŃ			
18	Stary Lubotyń	wyposażenie kościoła parafialnego i kaplicy cmentarnej w Starym Lubotyniu	B-79, decyzja z dnia 22.10.1985 r.
GMINA WĄSEWO			
19	Wąsewo	wyposażenie kościoła w Wąsewie	B-75, decyzja z dnia 25.01.1985 r.
20	Wąsewo	nagrobek Piotra Zielińskiego z 2 poł. XIX w. właściciela dóbr Mokrylas, zlokalizowany na cmentarzu parafialnym	B-348, decyzja z dnia 04.08.2017 r.
GMINA ZARĘBY KOŚCIELNE			
21	Zaręby Kościelne	Wyposażenie kościoła parafialnego (klasztor poreformacki)	B-20, decyzja z dnia 04.04.1970 r.
22	Zaręby Kościelne	wyposażenie kaplicy filialnej w Zarębach Kościelnych	B-21, decyzja z dnia 04.04.1970 r.

5.8. Gminne ewidencje zabytków i gminne programy opieki nad zabytkami na terenie powiatu

Do obowiązków samorządu lokalnego należy ochrona zabytków, które znajdują się na terenie gminy. Zadania te precyzuje art. 4 ustawy. Gminy mają dbać między innymi o: „zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwale zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie” oraz zapobiegać „zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków”. Do obowiązków nałożonych przez ustawę na gminę należy: „uwzględnienie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska”, czemu ma służyć gminna ewidencja zabytków.

W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

- 1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru;
- 2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków.

Szczegółowe wytyczne na temat opracowania i prowadzenia gminnej ewidencji zabytków zostały określone w Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem.

Konsekwencją ujęcia obiektów lub obszarów niewpisanych do rejestru zabytków w gminnej ewidencji zabytków jest obowiązek uzgodnienia z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków planowanych przy nich działań za pośrednictwem właściwego organu gminy lub organu administracji architektoniczno-budowlanej. Uzgodnienia z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków w odniesieniu do w/w ustawy obiektów prowadzone są na etapie wydania decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego (art. 53. ust. 4 pkt 2, art. 60 ust. 1 ustawy o planowaniu z dnia 27 marca 2003 r.) oraz na etapie wydania decyzji o pozwoleniu na budowę lub rozbiórkę obiektu budowlanego (art. 39 ust. 3 ustawy z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane).

Ponadto właściciele lub posiadacze zabytków ujętych w gminnej ewidencji zabytków mają obowiązek zawiadomienia wojewódzkiego konserwatora zabytków o wszelkich zagrożeniach, niekorzystnych zmianach oraz o zmianie stanu prawnego zabytku. Mają też obowiązek uczestniczenia w kosztach badań archeologicznych prowadzonych na swoim terenie.

Zawiadomienie o zamiarze włączenia karty adresowej zabytku, o sporządzeniu nowej karty adresowej zabytku albo o zamiarze wyłączenia karty adresowej zabytku z gminnej ewidencji zabytków umieszcza się

na stronie podmiotowej Biuletynu Informacji Publicznej do czasu zamieszczenia informacji odpowiednio o włączeniu karty adresowej zabytku, o włączeniu nowej karty adresowej zabytku do gminnej ewidencji zabytków albo o wyłączeniu karty adresowej zabytku z gminnej ewidencji zabytków. Ponadto organ wykonawczy gminy o zamiarze włączenia karty adresowej zabytku do gminnej ewidencji zabytków, o sporządzeniu nowej karty adresowej zabytku albo o zamiarze wyłączenia karty adresowej zabytku z gminnej ewidencji zabytków zawiadamia właściciela lub posiadacza zabytku albo nieruchomości lub rzeczy ruchomej, która przestała być zabytkiem, na co najmniej 14 dni przed planowanym terminem włączenia karty adresowej zabytku do gminnej ewidencji zabytków albo wyłączenia tej karty z gminnej ewidencji zabytków.

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami zmieniona w 2010 r. istotnie wzmacnia rangę gminnej ewidencji zabytków, poprzez między innymi obowiązek uzgadniania z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków projektów decyzji o ustaleniu warunków zabudowy i zagospodarowania terenu (WZIZT) oraz projektów budowlanych dotyczących obiektów ujętych między innymi w gminnej ewidencji zabytków.

Zgodnie z art. 21 ustawy podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami jest gminna ewidencja zabytków.

Na terenie Powiatu Ostrowskiego stan opracowania gminnych ewidencji zabytków oraz Gminnych programów opieki nad zabytkami jest bardzo zły. Tylko jedna gmina ma opracowaną gminną ewidencję zabytków w ostatnich czterech latach, jedna gmina jest w trakcie opracowania. Reszta ewidencji wymaga aktualizacji, gdyż część obiektów mogła zostać wyburzona lub zmodernizowana, tracąc swoje walory. Natomiast jeśli chodzi o Gminne programy opieki nad zabytkami tylko dwie gminy ma je opracowane. Taki stan nie jest korzystny dla ochrony i opieki nad zabytkami, a przede wszystkim dobrego zarządzania tym zabytkowym zasobem przez poszczególne gminy (Tabela nr 14).

Tabela nr 14. Stan opracowanych gminnych ewidencji zabytków oraz Gminnych program opieki nad zabytkami na terenie Powiatu Ostrowskiego

LP.	GINA	GINNA EWIDENCJA ZABYTEKÓW	GINNY PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTEKAMI
1	miasto Ostrów Mazowiecka	OPRACOWANA (2022 r.)	OPRACOWANY NA LATA 2023-2026
2	Andrzejewo	OPRACOWANA (2011 r.)	BRAK
3	Brok	OPRACOWANA (2012 r.)	BRAK
4	Boguty-Pianki	OPRACOWANA (2013 r.)	BRAK
5	Malkinia Górna	OPRACOWANA (2018 r.)	OPRACOWANY NA LATA 2022-2025
6	Nur	OPRACOWANA (2012 r.)	BRAK
7	Ostrów Mazowiecka	OPRACOWANA (2010 r.)	BRAK
8	Stary Lubotyń	OPRACOWANA (2014 r.)	BRAK
9	Szulborze Wielkie	w trakcie opracowania	BRAK
10	Wąsewo	OPRACOWANA (2012/2013 r.)	BRAK
11	Zaręby Kościelne	BRAK	BRAK

6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego powiatu – analiza SWOT

Analiza SWOT stanowi jedną z najpopularniejszych technik analitycznych, pozwalających na porządkowanie informacji oraz diagnozowanie sytuacji wspólnoty samorządowej w konkretnym aspekcie. Stanowi użyteczną pomoc przy dokonywaniu oceny zasobów i otoczenia danej jednostki samorządu terytorialnego, ułatwia też identyfikację problemów i określenie priorytetów rozwoju. Jej nazwa to skrót od pierwszych liter angielskich słów, stanowiących jednocześnie pola przyporządkowania czynników mogących mieć wpływ na powodzenie planu strategicznego – silne strony, słabe strony, szanse i zagrożenia.

Czynniki rozwoju podzielić można – ze względu na ich pochodzenie – na wewnętrzne, na które społeczność lokalna ma wpływ (silne i słabe strony), oraz na czynniki zewnętrzne – umiejscowione w bliższym i dalszym otoczeniu jednostki (szanse i zagrożenia), na które społeczność lokalna nie ma bezpośredniego wpływu. Jednocześnie czynniki te można podzielić według kryterium charakteru wpływu na społeczność lokalną, dzięki czemu wyróżnić można czynniki: pozytywne, czyli atuty i szanse, oraz negatywne, czyli słabości i zagrożenia.

Poniżej przedstawione zostały wyniki analizy SWOT (Tabela nr 15), skoncentrowanej wokół problematyki zarządzania zasobem dziedzictwa kulturowego Powiatu Ostrowskiego. Analiza SWOT wykazuje duży potencjał zasobu zabytkowego Powiatu Ostrowskiego. Ranga zabytków i ich stan poznania pozwalają na podejmowanie szerokich działań promocyjnych. Stan zachowania i zagospodarowania obiektów wskazuje na konieczność planowego eliminowania zagrożeń. Charakter zagrożeń wynikających głównie z niedoboru środków, a zarazem z presji inwestycyjnej, pozwala na poszukiwanie działań pośrednich – angażowanie środków inwestycyjnych z poszanowaniem wartości dziedzictwa. Zagrożeniem, które należy wyeliminować w pierwszej kolejności, jest niewystarczająca świadomość wartości i potrzeby ochrony posiadanego zasobu dziedzictwa. Ponadregionalne znaczenie części zabytków może być magnesem przyciągającym turystów i inwestorów z zewnątrz, ożywiającym gospodarczo poszczególne obszary. Jednocześnie może być czynnikiem podnoszącym wartość zabytków w oczach społeczności miejscowych. Obiekty o znaczeniu regionalnym mogą być elementem integracji społeczności lokalnych. By nie przeważyły zagrożenia i słabe strony należy dążyć do wzmocnienia działań edukacyjnych i promocyjnych oraz podejmować inicjatywy i programy regionalne.

Dla wykorzystania potencjału gospodarczego i kulturowego zasobu zabytków regionu należy nie dopuszczać do utraty poszczególnych obiektów, przez właściwe gospodarowanie, zabezpieczanie i konsekwentne utrzymywanie nieruchomości. Rozbudowana, istniejąca bogata propozycja atrakcji kulturalnych i turystycznych (szlaki, muzea, obiekty do zwiedzania, tereny rekreacyjno-przyrodnicze) powinna być rozwijana komplementarnie, by poszczególne obiekty tworzyły sieć i „zatrzymywały” potencjalnego turystę w regionie. Jednocześnie funkcje obiektów powinny być formułowane również z myślą o społecznościach lokalnych, które w wyniku przekształceń stają się aktywnymi odbiorcami propozycji. Fundamentalne znaczenie ma współdziałanie w zakresie ochrony zabytków, ochrony środowiska naturalnego i krajobrazu. Priorytetem powinny być zintegrowane działania władz samorządowych i społecznych grup nacisku w celu podniesienia jakości przestrzeni publicznej i prywatnej, których integralnym składnikiem będzie dbałość o zachowanie oraz rewaloryzację zabytków i krajobrazu kulturowego regionu.

Tabela nr 15. Analiza SWOT

CZYNNIKI WEWNĘTRZNE I ZEWNĘTRZNE MAJĄCE WPŁYW NA DZIEDZICTWO KULTUROWE POWIATU OSTROWSKIEGO	
MOCNE STRONY	SŁABE STRONY
• bogaty i różnorodny zasób zabytków charakterystyczny i wyróżniający region; • silne tradycje regionalne oraz wzrastająca świadomość znaczenia dziedzictwa kulturowego; • bogate zasoby przyrodnicze – atrakcyjne turystycznie tereny chronione - Dolina Dolnego Bugu, Puszcza Biała, Ostoja Nadbużańska; • walory turystyczne regionu (tereny chronione, dziedzictwo historyczne); • aktywność lokalnych stowarzyszeń i grup podtrzymujących tradycję kulturową regionu; • bogata oferta cyklicznych imprez, wydarzeń i uroczystości; • efektywne działania samorządu powiatowego pełniące funkcję mecenatu nad kulturą oraz w trosce o rozwój kulturowo – intelektualny mieszkańców powiatu; • wiele wytyczonych i oznakowanych pieszych i rowerowych szlaków turystycznych.	• ograniczona współpraca pomiędzy samorządami gminnymi i powiatem (brak identyfikacji gmin z powiatem, brak wspólnej oferty promocyjno-turystycznej); • zły stan zachowania części obiektów zabytkowych i postępujący proces ich niszczenia; • niewystarczająca rozpoznawalność marki własnej Powiatu Ostrowskiego; • brak spójnej oferty inwestorskiej publiczno-prywatnej poświęconej zabytkom; • uboga infrastruktura turystyczna przy zabytkach Powiatu Ostrowskiego; • brak uchwały w sprawie zasad udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków; • stan opracowania GEZ i GPOnZ przez gminy na terenie powiatu.
SZANSE	ZAGROŻENIA
• wzrastająca liczba właściwie przeprowadzanych prac remontowo-budowlanych przez prywatnych właścicieli obiektów zabytkowych; • Powiat Ostrowski ma bardzo korzystne położenie geograficzne i w pobliżu ważnych szlaków komunikacyjnych; • rosnący odsetek powierzchni gmin Powiatu Ostrowskiego objętych planami zagospodarowania przestrzennego; • duży potencjał kulturowy, liczne zabytki oraz walory przyrodniczo-krajobrazowe sprzyjające rozwojowi turystyki pieszej i rowerowej; • potencjał do rozwoju różnych form turystyki; • kreatywność inwestorów turystycznych; • poprawa dostępności do zabytków przez wprowadzanie nowoczesnych, bazujących na technologiach internetowych systemów informacji turystycznej;	• zniekształcenie zespołów zabudowy historycznej poprzez wprowadzenie nowej zabudowy, nieliczącej się z lokalną tradycją, architekturą i historycznymi uwarunkowaniami; • presja inwestorów na przebudowę (często niewłaściwą ze stanowiska konserwatorskiego) i zmianę funkcji zespołów i obiektów zabytkowych; • klęski i zdarzenia losowe; • niewystarczający nadzór nad zabytkami ze strony instytucji do tego powołanych; • tworzenie strategii bez mechanizmów ich efektywnego wdrażania; • brak dostatecznych środków na skuteczną ochronę zabytków i zabezpieczenie zabytków oraz edukację w tej dziedzinie; • pogarszający się stan techniczny ze względu na wysokie koszty prac konserwatorskich;

• potencjał dla rozwoju produktów regionalnych; • możliwość wsparcia finansowego z różnych źródeł, w tym ze środków Unii Europejskiej; • wykorzystanie walorów przyrodniczych i zasobów kulturowych dla rozwoju turystyki; • rozszerzenie i polepszenie bazy noclegowej i gastronomicznej; • rosnąca rola samorządu włączającego się w sferę ochrony dziedzictwa; • rozwój działalności gospodarczej o charakterze turystycznym na bazie dziedzictwa kulturowego; • zatrzymanie degradacji substancji zabytkowej i poprawa estetyki miejscowości; • zwiększenie technologicznych możliwości prezentowania i promowania oferty kulturalnej powiatu w otoczeniu.	• niewłaściwe prowadzenie prac budowlanych, konserwatorskich, niezgodnie ze sztuką budowlaną; • działania inwestycyjne prowadzone m.in. przez prywatnych właścicieli obiektów, w których interes indywidualny inwestora jest przedkładany nad dobro społeczne, tj. dobro zabytku; • niedostosowanie sposobu użytkowania niektórych obiektów zabytkowych do ich charakteru.
---	--

7. Założenia programowe oraz zasady oceny realizacji Powiatowego programu opieki nad zabytkami

Ustawa określa główne cele PPOnZ, do których należą:

- włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju,
- uwzględnienie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej,
- zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania,
- wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego,
- podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami,
- określenie warunków współpracy w właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków,
- podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.-pkt do usunięcia.

Niniejszy PPOnZ jest programem kierunkowym, uwzględniającym także założenia ogólnych planów i opracowań strategicznych, dotyczących rozwoju społeczno-gospodarczego Powiatu Ostrowskiego. W PPOnZ wyznaczono priorytety, kierunki działań wraz z zadaniami. Zostały one sformułowane w perspektywie wieloletniej i wykraczają często poza czteroletni okres obowiązywania PPOnZ.

Możliwy jest podział realizacji zadań na podokresy w powiązaniu z ustawowym obowiązkiem złożenia po 2 latach przez władze powiatu sprawozdania z częściowego wykonania PPOnZ. Wykonanie takiego sprawozdania powinno być poprzedzone oceną poziomu realizacji PPOnZ, która powinna uwzględniać: wykonanie zadań, które zostały przyjęte do realizacji w czteroletnim okresie obowiązywania PPOnZ oraz efektywność ich wykonania.

W związku z wyznaczonymi celami głównymi samorząd w kwestii dziedzictwa kulturowego powinien kierować się następującymi priorytetami:

Priorytet I: Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego oraz promocja i edukacja służąca budowaniu tożsamości kulturowej mieszkańców Powiatu Ostrowskiego.

Priorytet II: Ochrona i kształtowanie krajobrazu kulturowego Powiatu Ostrowskiego.

Tabela nr 16. Kierunki działań i zadania w ramach Priorytetu I

PRIORYTET I: BADANIE I DOKUMENTACJA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO ORAZ PROMOCJA I EDUKACJA SŁUŻĄCA BUDOWANIU TOŻSAMOŚCI KULTUROWEJ MIESZKAŃCÓW POWIATU OSTROWSKIEGO	
KIERUNKI DZIAŁAŃ	ZADANIA
1. Edukacja i popularyzowanie wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym Powiatu Ostrowskiego	1.1. Opracowywanie własnych publikacji oraz wspieranie wydawnictw obejmujących zagadnienia związane z historią miejscowości leżących na terenie powiatu
	1.2. Wspieranie inicjatyw indywidualnych i społecznych związanych z opieką nad dziedzictwem niematerialnym powiatu (tj. zwyczaje, tradycje, obrzędy, przedmioty, narzędzia np.) oraz ich gromadzeniem, opracowaniem, udostępnianiem i upowszechnianiem, np. poprzez monografie, wydawnictwa, publikacje poświęcone dziedzictwu kulturowemu powiatu – uwzględnienie/ uwypuklenie tej aktywności w konkursach grantowych/ dotacyjnych powiatu
	1.3. Wzmocnienie edukacji w zakresie dziedzictwa kulturowego i jego ochrony szczególnie dla młodzieży ze szkół powiatowych
	1.4. Wsparcie prac o charakterze edukacyjnym, naukowym, popularyzatorskim np. W zakresie dziedzictwa kulturowego Powiatu Ostrowskiego (np. poprzez porozumienie z uczelniami), a także prac historycznych i publikacji o historii lokalnej
2. Wykorzystanie zasobu zabytków dla rozwoju Powiatu Ostrowskiego	2.1. Przygotowanie projektów aplikacyjnych (dofinansowania) na rozwój niematerialnego dziedzictwa kulturowego w oparciu o istniejące obiekty zabytkowe służące integracji społecznej i rozwojowi tożsamości lokalnej oraz gospodarki
	2.2. Wspieranie rozwoju turystyki kulturowej we współpracy z gminami powiatu
	2.3. Rozwój inicjatyw społecznych i gospodarczych wykorzystujących, upowszechniających i promujących dziedzictwo kulturowe i zabytki Powiatu Ostrowskiego
	2.4. Wspieranie lokalnych produktów kulturowych
	2.5. Prowadzenie aktywnego marketingu dziedzictwa kulturowego
3. Dostęp do informacji na temat źródeł finansowania ochrony zabytków	3.1. Wspieranie właścicieli i dysponentów obiektów zabytkowych w procesie korzystania z funduszy zewnętrznych w zakresie opieki nad zabytkami poprzez bieżące zamieszczanie na stronie internetowej powiatu dostępnych samorządowi informacji dotyczących możliwości pozyskiwania zewnętrznych środków finansowych, ułatwiających właścicielom oraz zarządom obiektów zabytkowych terminowe i prawidłowe składanie stosownych wniosków

Tabela nr 17. Kierunki działań i zadania w ramach Priorytetu II

PRIORYTET II. OCHRONA I KSZTAŁTOWANIE KRAJOBRAZU KULTUROWEGO POWIATU OSTROWSKIEGO	
KIERUNKI DZIAŁAŃ	ZADANIA
1. Intensyfikacja ochrony i opieki nad zabytkami Powiatu Ostrowskiego	1.1. Podjęcie działań w celu stworzenia z gminami powiatu bazy wiedzy o dziedzictwie lokalnym w wybranych kategoriach (przykładowo z podziałem na: zabytki nieruchome, zabytki ruchome, muzealia, archiwalia i zasób biblioteczny, krajobraz kulturowy, dziedzictwo niematerialne) docelowo bazy dla Powiatu Ostrowskiego.
	1.2. Prowadzenie okresowych kontroli stanu zachowania budynku Liceum Ogólnokształcące im. Mikołaja Kopernika w Ostrowi Mazowieckiej (ul. Tadeusza Kościuszki 36), stanowiącego własność powiatu, na tej podstawie opracowanie planu remontów
	1.3. Utrzymanie budynku Liceum Ogólnokształcące im. Mikołaja Kopernika w Ostrowi Mazowieckiej (ul. Tadeusza Kościuszki 36) we właściwym stanie technicznym i estetycznym oraz prowadzenie prac remontowo-konserwatorskich przy obiektach zabytkowych, stanowiącego własność powiatu
2. Zwiększanie zdolności powiatu do zarządzania ochroną i opieką nad zabytkami	2.1. Zapewnienie w miarę możliwości finansowych w budżecie powiatu funduszy na ochronę i opiekę nad zabytkami zgodnie z aktualnymi potrzebami dotyczącymi zabytku stanowiącego własność Powiatu Ostrowskiego
	2.2. Podejmowanie działań mających na celu uzyskanie środków zewnętrznych na ochronę zabytku będącego własnością powiatu
	2.3. Wspieranie działań związanych z umieszczaniem na obiekcie zabytkowym nieruchomym wpisanym do rejestru zabytków, znaku informującego o tym, że zabytek ten podlega ochronie.

8. Instrumentarium realizacji powiatowego programu opieki nad zabytkami

PPOnZ realizowany będzie poprzez wykonanie wskazanych zadań, na rzecz osiągnięcia przyjętych kierunków działań. Podstawę instrumentarium stanowią obowiązujące przepisy prawa oraz zawarte w nich regulacje. Regulacje te dotyczą instrumentów ekonomiczno-prawnych, społecznych oraz finansów publicznych. Zakłada się, że zadania określone w niniejszym PPOnZ będą wykonywane za pomocą następujących instrumentów:

- **instrumenty prawne**, wynikające z obowiązujących przepisów prawnych:

- wpis do rejestru zabytków,
- decyzje administracyjne z zakresu ochrony i opieki nad zabytkami, np. wojewódzkiego konserwatora zabytków;
- ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami,
- ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym,
- ustawa Prawo budowlane,
- ustawa Prawo ochrony środowiska,
- ustawa o ochronie przyrody,
- ustawa o gospodarce nieruchomościami,
- ustawa o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej,
- ustawa o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu;

- **instrumenty finansowe:**

- finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków,
- korzystanie z programów uwzględniających finansowanie z funduszy europejskich oraz dotacje, subwencje,
- współpraca pomiędzy podmiotami publicznymi a sektorem prywatnym w ramach „Partnerstwa publiczno-prywatnego” (PPP);

- **instrumenty społeczne:**

- prowadzenie działań z zakresu współpracy i współdziałania z właścicielami oraz użytkownikami zabytków (władzami kościelnymi i parafiami, osobami fizycznymi), a także edukacja i informacja odnośnie dziedzictwa kulturowego Powiatu Ostrowskiego;
- edukacja kulturowa;
- pozyskanie poparcia społecznego na rzecz ochrony środowiska kulturowego;
- informacja na temat znaczenia dziedzictwa kulturowego dla rozwoju powiatu;
- współdziałanie z organizacjami społecznymi;

- **instrumenty koordynacji:**

- realizacja projektów i programów powiatu dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego powiatu (np. strategia rozwoju powiatu, plany rozwoju lokalnego, programy ochrony środowiska przyrodniczego, koncepcje, plany rewitalizacji),
- współpraca z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków,
- współpraca z Narodowym Instytutem Dziedzictwa,
- współpraca z sąsiednimi samorządami w celu wypracowania wspólnej polityki ochrony środowiska kulturowego i przyrodniczego;

- **instrumenty kontrolne:**

- sporządzanie co dwa lata sprawozdania z realizacji PPOnZ oraz aktualizacja PPOnZ związana z ustawowym czteroletnim okresem obowiązywania.

Podsystem monitoringu i ewaluacji wykorzystywać powinien usankcjonowany w powiecie obieg informacji oraz bazować na dostępnych już w systemach sprawozdawczych zestawach danych i ich źródłach. Skuteczność informacyjna PPOnZ będzie zależna od stopnia obciążenia pracowników odpowiedzialnych za zbieranie danych i ich przetwarzanie, tworzenie nowych informacji i ich opisywanie oraz uruchamianie nowych kanałów ich przekazywania. Zatem monitoring realizacji PPOnZ odbywać się powinien zgodnie z obowiązującymi w powiecie regułami sprawozdawczymi. Co dwa lata Zarząd Powiatu przedstawia Radzie Powiatu sprawozdanie z realizacji PPOnZ. Sprawozdania częściowe są ważnym zbiorem informacji do dokonania diagnozy stanu początkującego opracowania Programu na nowy okres jego realizacji.

8.1. Mierniki

Poniżej przedstawiono zestaw mierników pozwalających ocenić stopień realizacji PPOnZ:

Priorytet I. Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego oraz promocja i edukacja służąca budowaniu tożsamości kulturowej mieszkańców Powiatu Ostrowskiego.

Kierunki działania 1. Edukacja i popularyzowanie wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym Powiatu Ostrowskiego.

Mierniki:

- Forma współpracy w zakresie wydawnictw, ich zakres, wartość zaplanowanych/poniesionych środków.
- W jaki sposób wspierano inicjatywy, ich zakres, wartość zaplanowanych/poniesionych środków.
- Z jakimi placówkami współpracowano, czego dotyczyły wspólne działania;
- Czy wydano prace/publikacje na temat powiatu, czego dotyczyły, jak wspierano te działania
- Wartość wsparcia udzielonego z budżetu powiatu NGO na realizację Programu.

Kierunek działania 2. Wykorzystanie zasobu zabytków dla rozwoju Powiatu Ostrowskiego.

Mierniki:

- Jakie działania zaplanowano/zrealizowano oraz nakłady finansowe ponoszone na te działania.
- Liczba wspólnie zrealizowanych przedsięwzięć oraz nakłady poniesione na działania w zakresie dziedzictwa kulturowego.
- Jak wspierano rozwój turystyki, z kim współpracowano, w jakim zakresie, wartość zaplanowanych/poniesionych środków.

Kierunek działania 3. Dostęp do informacji na temat źródeł finansowania ochrony zabytków.

Mierniki:

- Czy złożono wnioski, na jaki obiekt, czy uzyskano dofinansowanie, cel i zakres, wartość.

Priorytet II. Ochrona i kształtowanie krajobrazu kulturowego Powiatu Ostrowskiego.

Kierunek działania 1. Intensyfikacja ochrony i opieki nad zabytkami Powiatu Ostrowskiego.

Mierniki:

- Jakie działania zrealizowano w celu monitorowania stanu dziedzictwa i jego zagrożeń dla budynku Liceum Ogólnokształcące im. Mikołaja Kopernika w Ostrowi Mazowieckiej (ul. Tadeusza Kościuszki 36), czy były potrzebne kontrole, z kim współpracowano.
- Jakie działania podjęto w celu stworzenia bazy wiedzy o dziedzictwie lokalnym, z kim współpracowano, jakich obiektów dotyczyło, wartość zaplanowanych i poniesionych środków.
- Jakie działania zaplanowano i przeprowadzono, wartość zaplanowanych i poniesionych środków dla budynku Liceum Ogólnokształcące im. Mikołaja Kopernika w Ostrowi Mazowieckiej (ul. Tadeusza Kościuszki 36),
- Gdzie i jak promowano niematerialne dziedzictwo kulturowe, czy dokonano wpisu na Krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego obiektów z terenu Powiatu Ostrowskiego.

Kierunek działania 2. Zwiększanie zdolności powiatu do zarządzania ochroną i opieką nad zabytkami.

Mierniki:

- Liczba i wartość dofinansowania obiektów zabytkowych objętych wsparciem zewnętrznym.
- Czy i na jakie działania związane z zarządzaniem zabytkami pozyskano środki zewnętrzne, w jakiej wysokości.
- Czy i gdzie umieszczono znak informujący o tym, że zabytek ten podlega ochronie.

9. Źródła finansowania Powiatowego programu opieki nad zabytkami

Zgodnie z obowiązującą ustawą dbałość o zabytek polega między innymi na zapewnieniu warunków do dokumentowania zabytku, popularyzacji wiedzy o nim, prowadzeniu prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych oraz utrzymaniu zabytku i jego otoczenia w jak najlepszym stanie. Finansowanie tych działań jest obowiązkiem nie tylko właściciela zabytku, lecz także każdego podmiotu mającego tytuł prawny do zabytku, a więc trwałych zarządców, użytkowników wieczystych. Dla jednostki samorządu terytorialnego posiadającej tego rodzaju tytuł prawny do obiektu, opieka nad zabytkiem jest zadaniem własnym. Ochrona zabytków i opieka nad nimi, a także wszelkie działania związane ze zmianą ich funkcji w przestrzeni publicznej oraz ich popularyzacją i udostępnianiem społecznym, mogą być finansowane z różnych źródeł w zależności od typu działań.

Niniejszy rozdział wskazuje możliwości w zakresie pozyskiwania dodatkowych środków ze źródeł pozabudżetowych. Ważne jest, by władze powiatu z własnej inicjatywy podjęły próbę wygospodarowania w budżecie środków przeznaczonych na realizację zapisów PPOnZ. Tym bardziej, że znaczna część źródeł zewnętrznych wymaga zapewnienia wkładu własnego w finansowanych przez nie projektach. Główny obowiązek związany z opieką, ochroną oraz finansowaniem wszelkich prac konserwatorskich lub robót budowlanych, spoczywa na właścicielach i użytkownikach obiektów zabytkowych.

Źródła zewnętrznego finansowania można podzielić następująco:

• źródła krajowe:

- dotacje Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego,
- dotacje wojewódzkiego konserwatora zabytków,
- dotacje samorządu województwa,
- dotacje powiatowe,
- dotacje gminne,
- Fundusz Termomodernizacji i Remontów,
- Wojewódzki Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej,
- Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej,
- programy operacyjne Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego,
- fundusze od fundacji,
- Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków,
- Fundusz Kościelny.

• źródła pozostałe:

- fundusze unijne.

9.1. Dotacje

Zgodnie z ustawą dotacja może zostać udzielona osobie fizycznej, jednostce samorządu terytorialnego lub innej jednostce organizacyjnej będącej właścicielem bądź posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków. Dotacja udzielana jest na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych, planowanych do przeprowadzenia w roku złożenia wniosku lub następnym, bądź na zasadzie refundacji poniesionych już nakładów przed upływem 3 lat po wykonaniu prac.

Art. 77 ustawy określa szczegółowo wykaz działań, które mogą podlegać dofinansowaniu. Dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane może obejmować wyłącznie nakłady konieczne poniesione na przeprowadzenie następujących działań:

- sporządzenie ekspertyz technicznych i konserwatorskich,
- przeprowadzenie badań konserwatorskich lub architektonicznych,
- wykonanie dokumentacji konserwatorskiej,
- opracowanie programu prac konserwatorskich i restauratorskich,
- wykonanie projektu budowlanego zgodnie z przepisami Prawa budowlanego,
- sporządzenie projektu odtworzenia kompozycji wnętrz,
- zabezpieczenie, zachowanie i utrwalenie substancji zabytku,
- stabilizację konstrukcyjną części składowych zabytku lub ich odtworzenie w zakresie niezbędnym dla zachowania tego zabytku,
- odnowienie lub uzupełnienie tynków i okładzin architektonicznych albo ich całkowite odtworzenie, z uwzględnieniem charakterystycznej dla tego zabytku kolorystyki,
- odtworzenie zniszczonej przynależności zabytku, jeżeli odtworzenie to nie przekracza 50% oryginalnej substancji tej przynależności,
- odnowienie lub całkowite odtworzenie okien, w tym ościeżnic i okiennic, zewnętrznych odrzwi i drzwi, więźby dachowej, pokrycia dachowego, rynien i rur spustowych,
- modernizację instalacji elektrycznej w zabytkach drewnianych lub w zabytkach, które posiadają oryginalne, wykonane z drewna części składowe i przynależności,
- wykonanie izolacji przeciwwilgociowej,
- uzupełnianie narysów ziemnych dzieł architektury obronnej oraz zabytków archeologicznych nieruchomych o własnych formach krajobrazowych,
- działania zmierzające do wyeksponowania istniejących, oryginalnych elementów zabytkowego układu parku lub ogrodu,
- zakup materiałów konserwatorskich i budowlanych, niezbędnych do wykonania prac i robót przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków,
- zakup i montaż instalacji przeciwwłamaniowej oraz przeciwpożarowej i odgromowej.

Standardowo dotacja udzielana jest w wysokości do 50% nakładów koniecznych na wykonanie powyższych działań. Natomiast wysokość dotacji może zostać zwiększona, nawet do 100% nakładów koniecznych, w wypadku jeżeli:

- zabytek posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową,
- wymaga przeprowadzenia złożonych pod względem, technologicznym prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych,
- stan zachowania zabytku wymaga niezwłocznego podjęcia prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych.

Jednocześnie łączna kwota dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków, udzielonych przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, wojewódzkiego konserwatora zabytków bądź

organ stanowiący gminy, powiatu lub samorządu województwa, nie może przekraczać wysokości 100% nakładów koniecznych na wykonanie tych prac lub robót.

- **Dotacje Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków** – udzielane są zgodnie z Zarządzeniem nr 14/2021 Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków z dnia 4 listopada 2021 r. w sprawie wprowadzenia regulaminu naboru wniosków oraz przyznawania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków ze środków budżetu państwa będących w dyspozycji Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

- **Dotacje wojewódzkie i powiatowe** – dofinansowanie prac przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków lub znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków odbywa się na podstawie art. 81 ustawy oraz na podstawie uchwały Sejmiku Województwa/Rady Powiatu w sprawie trybu i zasad przyznawania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy tym zabytku.

Dotacje Urzędu Marszałkowskiego Województwa Mazowieckiego – Samorząd realizuje zadania z zakresu ochrony zabytków wynikające z ustawy o samorządzie województwa oraz ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Od ponad 10 lat stara się wspierać działania właścicieli i posiadaczy zabytków, przyznając dotacje celowe na dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytkach. Udział w naborze wniosków jest jedyną możliwością pozyskania funduszy pozostających w dyspozycji Samorządu Województwa Mazowieckiego na działania związane z ochroną zabytków i opieką nad zabytkami. Nabór ogłaszany jest przez Zarząd na podstawie uchwały nr 54/11 Sejmiku z dnia 18 kwietnia 2011 r. Uchwała określa zasady ubiegania się o dotacje na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, położonych na obszarze województwa mazowieckiego.

Od 2021 r. Powiat Ostrowski nie posiada aktualnej uchwały dotyczącej przyznawania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków.

9.2. Źródła zewnętrznego finansowania – krajowe

- **Fundusz Termomodernizacji i Remontów**

Celem rządowego programu wsparcia remontów i termomodernizacji jest poprawa stanu technicznego istniejących zasobów mieszkaniowych, ze szczególnym uwzględnieniem ich termomodernizacji. Z programu mogą skorzystać właściciele zasobów mieszkaniowych (gminy, spółdzielnie mieszkaniowe, właściciele mieszkań zakładowych i prywatni właściciele). Jego beneficjentami są także osoby mieszkające w budynkach objętych programem, gdyż poprawia się komfort zamieszkiwania z jednoczesnym zmniejszeniem opłat za energię ciepłą.

Program realizowany na podstawie ustawy o wspieraniu termomodernizacji i remontów, obejmuje dwa główne moduły – wsparcie przedsięwzięć termomodernizacyjnych i wsparcie przedsięwzięć remontowych. Wprowadza on także dodatkowe wsparcie dla właścicieli budynków mieszkalnych objętych w przeszłości czynszem regulowanym. Wsparcie jest udzielane w postaci tzw. premii, czyli spłaty części kredytu wykorzystanego na realizację przedsięwzięcia. Spłata jest dokonywana ze środków Funduszu Termomodernizacji i Remontów, obsługiwanego przez Bank Gospodarstwa Krajowego i zasilanego ze środków budżetu państwa.

• **Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (NFOŚiGW)**

Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (NFOŚiGW) jest głównym źródłem finansowania w Polsce inwestycji proekologicznych. Wraz z wojewódzkimi funduszami ochrony środowiska i gospodarki wodnej NFOŚiGW tworzy system funduszy ekologicznych.

W ramach NFOŚiGW realizowane są projekty termomodernizacji zabytkowych budynków. Remonty termomodernizacyjne przyczynią się do redukcji zużycia energii pierwotnej i końcowej oraz spowodują obniżenie kosztów zużycia energii elektrycznej i ciepłej. Dodatkowo prace remontowe będą miały również walor konserwatorski, gdyż zostaną przeprowadzone w obiektach zabytkowych, cennych dla kultury narodowej.

• **Program Kultura – Interwencje**

Organizatorem Programu Kultura – Interwencje jest Narodowe Centrum Kultury. Celem strategicznym Programu jest tworzenie warunków dla wzmacniania tożsamości i uczestnictwa w kulturze na poziomie regionalnym, lokalnym i krajowym poprzez finansowe wsparcie realizacji projektów upowszechniających dorobek kultury i zwiększających obecność kultury w życiu społecznym.

Koncepcja programu została oparta na założeniu, że uczestnictwo w kulturze sprzyja podnoszeniu kompetencji społeczeństwa, tworzeniu warunków do rozwijania aktywności twórczej i przygotowaniu obywateli do aktywnego udziału w różnych formach życia społecznego. O wsparcie w ramach programu Kultura – Interwencje mogą ubiegać się zarówno samorządowe instytucje kultury (z wyłączeniem instytucji współprowadzonych przez Ministra oraz jednostki samorządu terytorialnego), jak i organizacje pozarządowe.

• **Finansowanie z fundacji**

Kolejną możliwością pozyskiwania funduszy zewnętrznych jest finansowanie pochodzące z fundacji. Można tu wymienić np. fundacje bankowe, Fundację LOTTO Milion Marzeń, Fundację Polska Miedź – KGHM, Fundację PGNiG, Fundację Orange.

• **Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków**

Dnia 1 stycznia 2018 r. weszły w życie przepisy ustawy z dnia 22 czerwca 2017 r. o zmianie ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, tworzące Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków jako państwowy fundusz celowy. To jest pierwsze pozabudżetowe źródło ich finansowania. Fundusz początkowo zasilony zostanie z kar administracyjnych oraz nawiązek orzekanych przez sądy za przestępstwa popełniane przeciwko zabytkom. Nowelizacja zakłada wprowadzenie administracyjnych kar pieniężnych w miejsce grzywnien wyznaczanych wskutek postępowań w sprawach o wykroczenia. Grzywny, które były zasądzone przez sądy, były rażąco niskie. Niektórym opłacało się więc niszczyć zabytek, a grzywnę wpisać np. w koszty inwestycyjne. Kary administracyjne są nakładane przez wojewódzkich konserwatorów zabytków od 1 stycznia 2018 r.

Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków pozwoli na szybkie dofinansowanie zabytków uszkodzonych, np. wskutek katastrof, jak powódzie czy pożary. Dodatkowe pieniądze pozwolą na pilne ratowanie zabytków, jak naprawę uszkodzonego dachu, rynien czy powybijanych okien. Środkami Funduszu dysponuje Generalny Konserwator Zabytków, działający w imieniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

• **Fundusz Kościelny**

Fundusz Kościelny został powołany na mocy art. 8 ustawy z dnia 20 marca 1950 r. o przejęciu przez Państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego, jako forma rekompensaty dla kościołów za przejęte przez Państwo nieruchomości ziemskie.

Kościelne osoby prawne mogą ubiegać się o przyznanie dotacji z Funduszu Kościelnego na konserwację i remonty obiektów sakralnych i kościelnych o wartości zabytkowej w znaczeniu nadanym przez aktualne ustawodawstwo.

Szczegółowe informacje dotyczące zasad postępowania przy udzielaniu dotacji z Funduszu Kościelnego ogłasza Minister Spraw Wewnętrznych i Administracji na stronie internetowej Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji, zwanego dalej „MSWiA”.

9.2.1. Programy operacyjne Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Jednym z najważniejszych źródeł finansowania zadań związanych z ochroną i opieką zabytków są środki budżetu państwa będące w dyspozycji Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, który corocznie ogłasza stosowne konkursy.

• Program Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Ochrona Zabytków

Strategicznym celem programu jest zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, realizowane poprzez konserwację i rewaloryzację zabytków nieruchomych i ruchomych oraz ich udostępnianie na cele publiczne.

W ramach Programu można ubiegać się o dofinansowanie następujących rodzajów zadań:

- 1) prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków planowanych do przeprowadzenia w roku udzielenia dofinansowania;
- 2) prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków planowanych do przeprowadzenia w roku udzielenia dofinansowania dla zabytków wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO oraz uznanych za Pomnik Historii (dotyczy wpisów indywidualnych oraz obszarowych);
- 3) prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków przeprowadzonych w okresie trzech lat poprzedzających rok złożenia wniosku (po wykonaniu wszystkich prac lub robót określonych w pozwoleniu wydanym przez wojewódzkiego konserwatora zabytków);
- 4) prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków przeprowadzonych w okresie trzech lat poprzedzających rok złożenia wniosku (po wykonaniu wszystkich prac lub robót określonych w pozwoleniu wydanym przez wojewódzkiego konserwatora zabytków) dla zabytków wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO oraz uznanych za Pomnik Historii (dotyczy wpisów indywidualnych oraz obszarowych).

Do programu nie kwalifikują się zadania, które są współfinansowane ze środków europejskich.

O dofinansowanie w ramach programu mogą ubiegać się podmioty prawa polskiego, osoby fizyczne, jednostki samorządu terytorialnego lub inne jednostki organizacyjne, będące właścicielem lub posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru albo posiadające taki zabytek w trwałym zarządzie.

• Program „Infrastruktura kultury”

Celem programu jest poprawa warunków funkcjonowania instytucji i obiektów kultury. Przedmiotem dofinansowania mogą być modernizacje i remonty obiektów przeznaczonych na działalność kulturalną i edukacyjną, w zakresie kultury oraz przygotowanie dokumentacji technicznej do inwestycji.

• Dotacje Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego na badania archeologiczne

Celem programu jest ochrona dziedzictwa archeologicznego poprzez wspieranie kluczowych dla tego obszaru zadań, obejmujących niedestrukcyjne rozpoznanie i dokumentację zasobów dziedzictwa archeologicznego oraz opracowanie i publikację wyników przeprowadzonych badań archeologicznych.

W ramach programu można ubiegać się o dofinansowanie następujących rodzajów zadań służących ochronie dziedzictwa archeologicznego na terenie Rzeczypospolitej Polskiej, realizowanych zgodnie z obowiązującymi przepisami w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami:

- 1) niedestrukcyjne rozpoznanie i dokumentacja zasobów dziedzictwa archeologicznego z wykorzystaniem metod tradycyjnych i nowoczesnych, m.in. badań powierzchniowych, prospekcji podwodnej, badań geofizycznych, prospekcji lotniczej, skaningu laserowego;
- 2) opracowanie, wraz z obowiązkową publikacją książkową, wyników przeprowadzonych badań archeologicznych, w tym analiza i konserwacja pozyskanych w ramach tych badań zabytków.

9.3. Źródła zewnętrznego finansowania – pozostałe

Poza podstawowymi źródłami finansowania jakimi są środki publiczne pochodzące z budżetu państwa oraz budżetów samorządów, finansowanie ochrony zabytków może odbywać się również przy znaczącym udziale funduszy pochodzących z Unii Europejskiej.

• Fundusze Europejskie na Infrastrukturę, Klimat, Środowisko (FEnIKS)

Program Fundusze Europejskie na Infrastrukturę, Klimat, Środowisko (inaczej FEnIKS) na lata 2021-2027 to następca Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko (PO IiŚ). Budżet wynosi ponad 25 miliardów euro (w formie dotacji, instrumentów finansowych i instrumentów łączących finansowanie zwrotne oraz dotacyjne) i będzie przeznaczony na kluczowe projekty środowiskowe, energetyczne oraz transportowe, a także na wsparcie w obszarze kultury i ochrony zdrowia.

Głównym celem Programu jest poprawa warunków rozwoju kraju poprzez budowę infrastruktury technicznej i społecznej zgodnie z założeniami rozwoju zrównoważonego, w tym poprzez m.in. wzmocnienie roli kultury w rozwoju społecznym i gospodarczym. Program ma przyczynić się m.in. do wzmocnienia ochrony zabytków o krajowym i światowym znaczeniu, zarówno ruchomych, jak i nieruchomych. Wsparcie ukierunkowane zostanie na tworzenie odpowiednich warunków infrastrukturalnych stymulujących do aktywnego uczestnictwa w kulturze i w życiu społecznym, w tym eliminację barier w dostępie do kultury dla grup z różnych przyczyn wykluczonych. Zastosowane rozwiązania infrastrukturalne, w tym nowoczesne technologie, umożliwią tworzenie innowacyjnej oferty kulturalnej, rozszerzanie jej o nowe formy działalności i cele lub będą przyczyniać się do zwiększenia atrakcyjności świadczonej oferty, w celu budowania przewag konkurencyjnych w aspekcie zarówno gospodarczym jak i społecznym.

Inwestycje będą wspierały procesy transformacji cyfrowej poprzez rozwój infrastruktury, zakup wyposażenia i technologii umożliwiających rozszerzenie grup odbiorców realizowanej oferty (zwiększenie dostępności kultury poprzez umożliwienie korzystania z niej grupom dotychczas wykluczonym np. niepełnosprawni; zwiększenie zasięgu oferty – upowszechnianie oferty on-line) oraz zapewnienie bezpieczeństwa funkcjonowania w warunkach różnego rodzaju kryzysów (na podstawie doświadczeń związanych z wystąpieniem pandemii Covid-19).

Wsparciem zostaną objęte państwowe i współprowadzone instytucje kultury, biblioteki przechowujące Narodowy Zasób Biblioteczny oraz publiczne szkoły i uczelnie artystyczne. Ponadto o wsparcie mogą ubiegać się jednostki samorządu terytorialnego, NGO oraz kościoły i związki wyznaniowe w zakresie prowadzonej działalności kulturalnej, zlokalizowane na obszarach wpisanych na listę UNESCO lub Pomników Historii.

Zakres wsparcia w ramach celu szczegółowego obejmuje także działania infrastrukturalne mające na celu ochronę i zachowanie otoczenia zabytkowych obiektów. Niejednokrotnie inwestycje będą realizowane w bliskim sąsiedztwie lub na terenie objętym planem rewitalizacji, co wpłynie korzystnie na ogólny rozwój większych obszarów.

Wszystkie ww. typy działań będą mogły być realizowane w formule projektów partnerskich, które przyczynią się do lepszego zarządzania dziedzictwem kulturowym i promowania dziedzictwa kulturowego, co w konsekwencji wpłynie na większą identyfikację społeczeństwa z danym miejscem.

Ochrona, rozwój i promowanie dziedzictwa kulturowego i usług w dziedzinie kultury – 700 000 000 euro.

• Fundusze Europejskie na Rozwój Cyfrowy 2021-2027

Priorytet II: Zaawansowane usługi cyfrowe – jednym z celów programu jest stymulowanie rynku ponownego wykorzystywania zasobów kultury i danych naukowych. Powstałe e-usługi powinny zapewnić zdalny dostęp do unikalnych narzędzi oraz umożliwić przetwarzanie, analizę, bezpieczne gromadzenie i archiwizację dużych zbiorów danych, co będzie skutkowało przyspieszeniem rozwoju takich obszarów jak np.: kultura i rozrywka, motoryzacja, e-zdrowie, transport, bezpieczeństwo publiczne, energetyka, technologie finansowe czy rolnictwo.

2.1 Wysoka jakość i dostępność e-usług publicznych – np. tworzenie, rozwój, integracja e-usług publicznych, wykorzystanie potencjału informacji sektora publicznego (ISP) i technologii w administracji z zastosowaniem np. analiz wielkich zbiorów danych oraz metod sztucznej inteligencji.

2.3 Cyfrowa dostępność i ponowne wykorzystanie informacji – np. digitalizacja zasobów kultury, administracji i nauki (m.in. dane z badań naukowych oraz zasobów edukacyjnych finansowanych ze środków publicznych). Program zakłada podejmowanie działań zwiększających otwartość oraz poziom ponownego wykorzystania danych z zasobów kultury (w tym niebędących ISP), nauki i administracji. Wsparcie będzie udzielane również na budowę lub modernizację i udostępnianie rozwiązań informatycznych do prowadzenia zaawansowanej analityki danych z wykorzystaniem nowych technologii.

Beneficjentami Programu mogą być m.in.: instytucje kultury, przedsiębiorcy, obywatele, NGO.

• Kreatywna Europa 2021-2027

Kreatywna Europa (Creative Europe) to program Komisji Europejskiej, którego celem jest wsparcie ponadnarodowych działań europejskich sektorów kultury, audiowizualnego i kreatywnego w obszarze kultury i sztuki przyczyniających się do budowania kompetencji, profesjonalizacji i zwiększania konkurencyjności sektorów na rynku globalnym, wpływ na zwiększanie dostępu do kultury i sztuki, docieranie do nowych grup odbiorców i zwiększanie uczestnictwa w kulturze, rozwój współpracy międzynarodowej oraz wsparcia ponadnarodowego obiegu europejskich dzieł i twórców, ochrony i propagowania różnorodności kulturowej i językowej oraz europejskiego dziedzictwa kulturowego, wykorzystanie technologii i wdrażanie innowacji w sektorach oraz dostosowania sektorów do zmiany cyfrowej.

W ramach nowej edycji Programu istotne jest także wsparcie sektorów w odbudowie po kryzysie wywołanym pandemią COVID-19, zrównoważony rozwój i zielona transformacja sektorów, równość i równouprawnienie oraz włączanie społeczne poprzez kulturę i sztukę.

Program będzie wdrażany poprzez komponenty:

- komponent Media – wspierający działania sektora audiowizualnego,
- komponent Kultura – wspierający działania sektorów kultury i kreatywnego,
- komponent międzysektorowy – wspierający rozwój innowacji w projektach łączących sektory kultury, kreatywny i audiowizualny, a także sektor wysokiej jakości mediów informacyjnych i rozwój umiejętności krytycznego korzystania z mediów.

10. Podsumowanie

Powiatowy Program Opieki nad zabytkami Powiatu Ostrowskiego na lata 2024-2027 wytycza kierunki polityki władz samorządowych w tak ważnych kwestiach jak ochrona i promocja lokalnych cech kulturowych. Ważnym elementem PPOnZ jest rozwój i promocja walorów turystycznych powiatu, z wykorzystaniem w tym celu obiektów zabytkowych, bogactwa przyrody oraz regionalnej tradycji.

PPOnZ akcentuje rolę powiatu w zachowaniu unikatowych cech obiektów zabytkowych oraz lokalnej specyfiki budowlanej poprzez uwzględnianie w planach zagospodarowania przestrzennego zagadnień związanych z ochroną zabytków.

PPOnZ podkreśla rolę całej społeczności lokalnej – właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych, organizacji pozarządowych, jednostek organizacyjnych powiatu, władz samorządowych oraz wszystkich mieszkańców w zachowaniu miejscowego dziedzictwa kulturowego.

11. Bibliografia

1. Konstytucja RP (Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej) z dnia 2 kwietnia 1997 r.
2. Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym
3. Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym
4. Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane
5. Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska
6. Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody
7. Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami
8. Ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej
9. Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie
10. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków
11. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem
12. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 16 sierpnia 2017 r. w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków
13. Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 12 maja 2004 r. w sprawie odznaki „Za opiekę nad zabytkami”
14. Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych
15. Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 9 lutego 2004 r. w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczanego na zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków
16. Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 18 kwietnia 2011 r. w sprawie wywozu zabytków za granicę
17. Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 1 kwietnia 2004 r. w sprawie nagród za odkrycie lub znalezienie zabytków archeologicznych
18. Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach
19. Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach
20. www.gov.pl
21. <https://isap.sejm.gov.pl/>
22. Materiały udostępnione przez Starostwo Powiatowe w Ostrowi Mazowieckiej
23. Materiały konserwatorskie udostępnione przez Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Warszawie, Delegatura w Ostrołęce
24. Ostrow Mazowiecka. Z dziejów miasta i powiatu, pod red. S. Russockiego, Książka i Wiedza, Warszawa 1975
25. Katalog zabytków sztuki w Polsce, pod red. I. Galickiej, H. Sygietyńskiej, t. X, z. 12, Warszawa 1974
26. Majka M., Ziemia ostrołęcka od czasów najdawniejszych do XV wieku [w:] Dzieje ziem województwa ostrołęckiego, pr. zbiór., Warszawa 1984
27. Tradycja Mazowska - powiat ostrowski. Przewodnik subiektywny. Warszawa 2005
28. Atlas historyczny Polski. Mazowsze w drugiej połowie XVI w., red. W. Pałucki, PAN, Instytut Historii, 1973
29. Podrez A., Historia Gminy Stary Lubotyń, Lublin 2006

30. Grabowski T., Kościół w Broku i jego problematyka konserwatorska na przestrzeni ostatniego stulecia, w: Studia Łomżyńskie, 24, 2013
31. Pajka S., Kurpiowszczyzna w badaniach historycznych, w: Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego, 8, 1994
32. Żywirska M., Kurpie w Puszczy Białej, Etnografia Polska, t. XI, 1967
<https://www.cyfrowaetnografia.pl/items/show/10466>
33. Ehrenkreutz-Jasińska M., Puszcza Biała: charakterystyka regionu i jego kultury, 1982
34. Filipczak W., Sejmiki ziemi nurskiej 1780-1786, w: Przegląd Nauk Historycznych 2014, R.XIII, nr 1
35. Balińska G., Baliński J.A., Młyny ziemi łomżyńskiej, Wrocław 2003
36. Bartniczak M., Grądy i Komorowo 1941-1944, Warszawa 1978
37. Bartniczak M., Ostrów Mazowiecka i okolice, Warszawa 1987
38. Górka I., Paderewska I., Pyrgała J., Szymański W., Grodziska Mazowska i Podlasia, Warszawa-Wrocław-Kraków 1976
39. Dzieniszewski J., Dobroński A. (red.), Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcące w Ostrowi Mazowieckiej, Ostrów Mazowiecka, 1999
40. Gimnazjum Koedukacyjne im. I. Mościckiego w Ostrowi Mazowieckiej, obecnie Liceum Ogólnokształcące im. M. Kopernika, 1923-28
41. Kalaga J., Kowalczyk E., Skowron D., Dorzecze Orzu w wiekach średnich, Ostrołęka 1983
42. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Boguty-Pianki, 2014 r., https://www.boguty-pianki.pl/images/Dokumenty_strategiczne/studium/tekst_studium_Gmina_Boguty_Pianki_do_uchwalenia.pdf
43. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Małkinia Górna, 2020.
http://www.malkiniagorna.pl/asp/pliki/Studium_UiKZP_Malkinia_Gorna/studium_uikzp_malkinia_gorna_zal_nr_1.pdf
44. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Nur. Tom I. Uwarunkowania zagospodarowania przestrzennego, 2014 <https://docplayer.pl/29257590-Tom-i-uwarunkowania-zagospodarowania-przestrzennego-gminy-nur.html>
45. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Zaręby Kościelne. Uwarunkowania rozwoju. 2004 <https://p.ornet.pl/zareby/34st2013kr.pdf>
46. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Brok.
<https://docplayer.pl/189391026-Studium-uwarunkowan-i-kierunkow-zagospodarowania-przestrzennego-gminy-brok.html>
47. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Ostrów Mazowiecka. Część I. Uwarunkowania zagospodarowania przestrzennego, 2015
48. Zmiana studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Ostrów Mazowiecka, 2009, http://www.bip.ostrowmaz.pl/public/get_file.php?id=149716
49. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Wąsewo, 2021
50. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Szulborze Wielkie, 2015
https://bip-v1-files.idcom-jst.pl/sites/3125/wiadomosci/283067/files/zalacznik_nr_1a__tekst_studium.pdf
51. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Stary Lubotyń, 2017
52. Zmiana studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Andrzejewo, 2022
<https://bip.andrzejewo.pl/upload/Zm.%20Studium%20Andrzejewo.pdf>
53. www.stat.gov.pl/gus
54. www.isap.sejm.gov.pl

12. Spis tabel i zdjęć

- 1.** Tabela nr 1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków z terenu Powiatu Ostrowskiego
- 2.** Tabela nr 2. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie miasta Ostrów Mazowiecka
- 3.** Tabela nr 3. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie gminy Andrzejewo
- 4.** Tabela nr 4. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie gminy Brok
- 5.** Tabela nr 5. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie gminy Boguty-Pianki
- 6.** Tabela nr 6. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie gminy Małkinia Górna
- 7.** Tabela nr 7. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie gminy Nur
- 8.** Tabela nr 8. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie gminy Ostrów Mazowiecka
- 9.** Tabela nr 9. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie gminy Stary Lubotyń
- 10.** Tabela nr 10. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie gminy Szulborze Wielkie
- 11.** Tabela nr 11. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie gminy Wąsewo
- 12.** Tabela nr 12. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie gminy Zaręby Kościelne
- 13.** Tabela nr 13. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków z terenu Powiatu Ostrowskiego
- 14.** Tabela nr 14. Stan opracowanych gminnych ewidencji zabytków oraz Gminnych program opieki nad zabytkami na terenie Powiatu Ostrowskiego
- 15.** Tabela nr 15. Analiza SWOT
- 16.** Tabela nr 16. Kierunki i zadania w ramach Priorytetu nr I
- 17.** Tabela nr 17. Kierunki i zadania w ramach Priorytetu nr II
- 18.** Zdjęcia nr 1, 2, 3. Liceum Ogólnokształcące im. Mikołaja Kopernika w Ostrowi Mazowieckiej (ul. Tadeusza Kościuszki 36), źródło:
https://polskaorg.pl/8170742,Ostrow_Mazowiecka,Liceum_Ogolnokształcace_im_Mikolaja_Kopernika.html
(data dostępu 11.08.2023 r.)